

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA POVIJEST

MODUL STARA POVIJEST

Počeci pisma u Egiptu na prijelazu iz 4. u 3. tisućljeće prije Krista

DIPLOMSKI RAD

Student: Porin Šćukanec Rezniček

Mentor: dr. sc. Boris Olujić, izv. prof.

dr. sc. Inga Vilogorac Brčić, viš. asist.

Zagreb, ožujak 2015.

Kazalo

Popis kratica	4
1. Predgovor.....	5
2. Uvod	6
2. 1. Istraživačko pitanje	6
2. 2. Teorijski okvir	8
2. 3. Karakteristike ranoga pisma	8
2. 4. Metodologija	9
3. Razvoj egipatskoga pisma	11
3. 1. Povijesni kontekst nastanka pisma	11
3. 2. Izvori	13
3. 3. Stanje istraživanja	16
3. 4. Od ideograma do grafema.....	18
I. faza – čisto ideografsko pismo – administrativna svrha.....	18
II. faza – djelomična fonetizacija.....	19
III. faza: Standardizacija i duljenje tekstova i znakova.....	20
Kurzivni hijeroglifi	20
3. 5. Vrste predmeta s natpisima i njihova namjena	21
3. 6. Skupine predmeta s natpisima.....	23
3. 7. Materijal i tehnika	28
3. 8. Lokaliteti.....	31
3. 9. Sadržaj natpisa.....	32
3. 10. Analiza slučaja: natpisi Abida i Naga ed-Deira	35
3. 10. 1. Abid	36
3. 10. 2. Naga ed-Deir	38
3. 10. 3. Kraljevska nasuprot nekraljevskoj nekropoli.....	41
3. 11. Promjena pisma od prvih znakova do početka Staroga kraljevstva.....	44
3. 12. Porijeklo pisma iz Mezopotamije?	45
4. Zaključak	48

5. Bibliografija	54
5. 1. Literatura	54
5. 2. Elektroničke adrese:	64
6. Popis priloga	65
6. 1. Slike	65
6. 2. Table	66
7. Prilozi	67
7. 1. Katalog	67
7. 2. Slike	73
7.3. Table	84

Popis kratica

PM – PM of Egyptian Archaeology in London (*online* katalog)

JE – Journal d'Entrée (inventarni sustav Egipatskoga Muzeja u Kairu)

AM – Ägyptisches Museum (inventarni sustav Egipatskoga Muzeja u Berlinu)

MDAIK – Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts

1. Predgovor

Rad pod nazivom Počeci pismenosti u Egiptu je plod višegodišnjeg interesa. Moj primarni interes je pismo, koje je svakako jedan od najvažnijih elemenata ove civilizacije. Zanimalo me kako se pismo u Egiptu razvilo, odnosno od čega je nastalo i zašto baš u tome smjeru. U samome početku bilo je jasno kako će veliki problem u istraživanju biti dostupnost literature, bez obzira na sve rašireniju pojavu digitalizacije radova. Stoga se studijska godina provedena u Londonu na University College London pokazala ključnom zbog pristupa svjetskoj literaturi i originalnim predmetima u Petrie Museum of Egyptian Archaeology. Dolazeći iz te perspektive nadam se da će mi čitatelj oprostiti na pretežito anglofonskom pristupu temi.

Najprije, posebno bih se zahvalio svim djelatnicima spomenutog muzeja u Londonu i kustosici i mentorici dr. Alice Stevenson koja mi je omogućila sate nesmetanog „kopanja“ po ormarima punim staroegipatskih predmeta te me uvijek kroz ugodne razgovore tijekom ručka usmjeravala na pravi put. Nadalje, istu zahvalnost iskazujem kustosu u Arheološkome muzeju u Zagrebu Igoru Uraniću, koji se pokazao i kao vrlo dobar prijatelj i odličan suradnik. Također, hvala Kristini Šekrst, bez čije energije ne bih i dalje znao čitati egipatske tekstove. Osim njih, iznimno sam zahvalan svome mentoru dr. sc. Borisu Olujiću na savjetima i usmjerenjima te pristupu literaturi koju je skupio tijekom godina istraživanja, zatim komentorici dr. sc. Ingi Vilogorac Brčić na strpljenju tijekom čitanja svih verzija rada, dr. sc. Jasmini Osterman za neprocjenjive savjete i usmerenja za popunjavanje nedostataka u radu i ostalim profesorima Katedre za staru povijest. Također, vrlo velika hvala ide osobi koja me od početka studija formirala u pojedinca koji sam danas. Hvala!

2. Uvod

Jedna od najistraživanijih tema u povijesti i arheologiji je proces udruživanja ljudi u veće zajednice (eng. „state formation“).¹ Takav se proces nije odigrao u jednome trenutku, nego je trajao određeno vrijeme,² a na njega je utjecalo mnogo elemenata, čineći ga vrlo kompleksnim. Jedna od najstarijih civilizacija koja je prošla takav razvojni put svakako je egipatska. U Starome se Egiptu može pratiti nekoliko aspekata kao što su: politička moć i manje „državice“, ekonomija (prelazak na sjedilački način života), društvo (složeniji odnosi, stratifikacija i hijerarhizacija društva), kultura (umjetnost, pismo, pogrebni elementi, itd.).³ U ovome radu razmatram samo jedan aspekt procesa udruživanja u veće zajednice, pismo, konkretnije kontekst njegova nastanka i mjesta na kojima se pojavljuje. Jedan od razloga odabira teme svakako je i vrlo nejasna granica između distinkcije preddinastijskog i dinastijskog Egipta u čemu pismo igra veliku ulogu.

Rad počinje uvodom u kojemu se definira istraživačko pitanje početka pisma u starome Egiptu. Središnji dio rada podijeljen je na nekoliko elemenata. Najprije predstavljam povijesni kontekst. Potom slijedi pregled literarnih, epigrafskih i predmetnih reprezentativnih izvora. Zatim se prikazuje znanstvena literatura u kojoj je obrađena tematika u raznim kontekstima, poput općih pregleda ili rječnika. Glavni dio rada je analiza i diskusija o natpisima i pismu, kontekstu predmeta na kojima se nalaze te o njihovom sadržaju. Nadalje, jedno poglavlje je posvećeno studiji slučaja i komparaciji između nekraljevskog mjesta i jednog od središta u to vrijeme. Također se razmatra pitanje utjecaja Mezopotamije na formiranje pisma u Egiptu. Finalni dio rada je zaključak u kojemu se sažeto predstavljaju ideje i hipoteze predstavljene u radu te se iznose zaključci koji su potvrđeni ili odbačeni tijekom analize podataka. Rad završava popisom korištene literature i priložima, poput slika, koje su relevantne za temu.

2. 1. Istraživačko pitanje

Budući da je obrada teme arheološko/povijesnog konteksta nastanka pisma uglavnom slabije istraživana smatrao sam kako je detaljan pregled natpisa i svih predmeta na kojemu se

¹ Wilkinson 1999; O'Connor 2000; Wengrow 2006; Morris 2007.

² Vidi na primjer Dee *et al.* 2013, 8, fig. 4.

³ Baines 2007, 35; Anđelković 2011, 1219.

oni nalaze nužan istraživanju povijesnog konteksta razdoblja.⁴ Cilj ovog istraživanja je u prvome redu istaknuti što arheološki kontekst predmeta i pisma u kombinaciji sugerira o društvu u kojemu je nastalo, svakodnevnom ili pogrebnom, kako je ono utjecalo na život u Ranodinastijskom dobu i dalje se razvijalo do Tekstova piramida. Jedna od postavljenih hipoteza dolazi od istraživača koji predmete s pismom dovode u vezu isključivo s visokom kulturom,⁵ što sam arheološki kontekst djelomično potkrepljuje. Nadalje, rad istražuje postepenu promjenu pisma od preddinastijskog doba do Tekstova piramida, odnosno smjer kojim tekao te kako je pismo djelovalo na ostale aspekte društva staroga Egipta.

U radu se koriste izvori pronađeni uglavnom u pogrebnom kontekstu, s obzirom na ograničen broj natpisa iz svakodnevnoga života, te će biti obrađene sve vrste natpisa iz toga razdoblja. Naime, upravo se na predmetima s natpisima lakše primijete promjene u stilu i obliku nego kod drugih promjena bez natpisa.⁶ Potrebno je ipak naglasiti kako ne smatram da pogrebni aspekt direktno reflektira kontekst razvoja pisma svakodnevnog života nego je zasebno konstruirani aspekt. Uzimao sam u obzir elemente poput materijala od kojega su predmeti s pismom izrađivani, sadržaj natpisa, lokalitete na kojima su pronađeni i slično, kako bi slika bila što potpunija.

Razlog važnosti ovakvoga rada je višeslojan. Kao prvo, pismo se uobičajeno isključivo dovodi u vezu s visokom kulturom dvora i elite.⁷ U ovome radu početna hipoteza je tako postavljena, ali s ciljem kako bi se testirala na primjeru konteksta nalaska pisma. Nadalje, sam kontekst sugerira način razmišljanja starih Egipćana u ranoj fazi „države“. To ukazuje na širi aspekt ideja koje su vladale i širile se u Egiptu. Pojava pisma na određenim mjestima sugerira širok raspon elemenata koji su je uvjetovali te svjedoči o promjeni društva u to vrijeme. Upravo se u preddinastijskom i ranodinastijskom vremenu i kontekstu vrlo često nalaze temelji kasnijih, puno poznatijih, tekovina Egipta, poput *ba* ptice.⁸ Dakle, cilj je postaviti nastanak i razvoj pisma u sveobuhvatan kontekst egipatske civilizacije u drugoj polovici 4. tisućljeća prije Krista.

⁴ Iznimke se ograničavaju na određene predmete visoke kulture kao što je Narmerova paleta. Quibell 1900, 9, pl. XXVIb, XXIX; Bard 2007, 27; Wengrow 2011.

⁵ Baines 2007; Bard 2007.

⁶ Trigger 2004, 39.

⁷ Na primjer Baines 2007, 3.

⁸ Janak 2011.

2. 2. Teorijski okvir

Platon prenosi egipatsku predaju o nastanku pisma u 4. st. prije Krista u svome djelu *Fedar*, u LIX glavi. Bog Toth dolazi do Amuna kako bi mu pokazao svoje izume i objasnio njihovu upotrebu. Amun ga je i hvalio i kudio za te vještine. Kada je došao red na pismo, Toth je istaknuo kako će ono pomoći Egipćanima, učiniti ih mudrijima i omogućiti im dugotrajno pamćenje. Amun je naglasio upravo suprotno, nazivajući pismo eliksirom podsjećanja, a ne memorije, jer će poticati zaboravljivost pa Egipćani neće vježbati svoje umove.⁹

Predaja o nastanku hijeroglifa upućuje na njihovu važnost. U njoj se prvenstveno očituje višeslojnost funkcije, uloge i značenja pisma. Ono je vezano uz religiju, s jedne strane, te Assmann s pravom ističe pismo kao poveznicu ljudi i bogova i doslovan prijevod *mdw.w-nḫ*=riječi bogova.¹⁰ Međutim, proučavanjem konteksta u kojemu su natpisi pisani jasno je da pismo utjecalo na daleko širi aspekt. Arheološki kontekst u većini slučajeva potkrepljuje hipoteze koje su nastale na temelju čitanja tih natpisa, kao što je slučaj, na primjer, s administracijom, etiketama ili pečatima. S druge strane, taj kontekst sugerira višeslojnost elemenata pisma. Na primjer, pečati osim administrativne uloge imaju važnost u identitetu pojedinca, ne samo za njegova života, nego i u drugome životu poslije smrti,¹¹ što ću nastojati predočiti u ovome radu.

2. 3. Karakteristike ranoga pisma

Znanstvenici koji su se bavili egipatskim pismom definirali su ga na različite načine s obzirom na polje istraživanja. Tako Jensen smatra da su karakteristike pisma dvojake: s jedne strane ono se crta, urezuje ili slika na izdržljivom materijalu, dok s druge strane služi komunikaciji.¹² MacArthur smatra da je pismo konvencionalizirani sistem vizualne komunikacije koja predstavlja jezik.¹³ A Gaur izdvaja premisu iz antičkoga doba koja je smatrala pismo grafičkim aparatom za transkribiranje govora, odnosno vidljivi govor i ključ povijesti čovječanstva.¹⁴ Frank Kammerzell pojašnjava grafički aparat koji se sastoji od

⁹MacArthur 2010, 115; Platon 1997, 61.

¹⁰ Assmann 2011, 150; Uranić i Šekrst 2014, 27.

¹¹ Bestock 2013, 95.

¹² Jensen 1969, 24.

¹³MacArthur 2010, 115. Vidi također Stauder 2010, 137.

¹⁴ Gaur 2000, 3; vidi također Havelock 1986, 45.

znakova kao vidljivu oznaku koju je čovjek napravio s namjerom da prenosi i utjelovljuje oblik i odgovarajući komad informacije koju je kreator želio prenijeti.¹⁵

Egipatsko se pismo sastoji od nekoliko elemenata poput piktograma, ideograma, determinativa, uniliterala, biliterala i triliterala koji mogu, ali ne moraju, tvoriti šire konstrukcije poput riječi i rečenica. Njegove su najvažnije osobitosti lingvistička vrijednost znakova kojima se zapisuje govor (fonogrami),¹⁶ potom fluidnost znakova koji su s jedne strane aktivni i mijenjaju se i konsolidiraju u određenom trenutku, dok su drugi statični i konstantni, te kontekst pisma koje se služilo u religijske, administrativne, umjetničke i druge svrhe.

Dakle, očite su neke zajedničke točke u definicijama. S obzirom na kontekst staroga Egipta definicija koja bi bila svrsishodna glasi: Pismo je niz stvorenih znakova, napisanih (urezanih, nacrtanih) na različitim medijima, koji imaju funkciju komuniciranja i prenošenja značenja¹⁷ administrativne, religijske, društvene naravi kroz prostor i vrijeme, iako ne mora nužno imati glasovnu vrijednost.

Međutim, kao što Gaur naglašava,¹⁸ relevantnije pitanje je koja je uloga pisma, a ne što je ono, te je ovaj rad nastao s obzirom na tu ideju i višeslojnost njegova značenja.¹⁹ S obzirom na takvu ideju, novije interpretacije početaka pisma u Egiptu razmatraju promjene iz najjednostavnijih znakova bez lingvističkih vrijednosti, a ne samo već formirano pismo.²⁰

2. 4. Metodologija

Konstrukcija natpisa je vrlo vjerojatno često bilo socijalno, individualizirano djelovanje koje je integriralo elemente poput religije, rituala, društvenih odnosa, ekonomije, emocija i tako dalje.²¹ Stoga bi se pri proučavanju pisma trebala koristiti metodologija koja istražuje te elemente, poput detaljnog opisa (eng. „thick description“). Prvi ju je izrazio u svome radu socijalni antropolog Clifford Geertz.²² Detaljan opis je metodologija proučavanja konkretnih problema i pojedinih činjenica kako bi se izveli širi zaključci na temelju njih, što su u mome radu predmeti s natpisima, dakle što kultura i njezina uloga sugeriraju o

¹⁵ Kammerzell 2009, 278; vidi još Smith 2013, 72.

¹⁶ Uranić i Šekrst 2014, 28-29.

¹⁷ Vidi još Bestock 2013, 95.

¹⁸ Gaur 2000, 3; također Robertson 2004, 16; Damerow 2006, 1.

¹⁹ Kemp 1989, 69.

²⁰ Allen 2000; Uranić i Šekrst 2014.

²¹ Stevenson 2009, 17.

²² Geertz 1993, 28.

kolektivnom životu. Geertz izvodi zaključke o određenim društvenim djelovanjima pojedinaca, poput stvaranja materijalne kulture, te navodi što znanje izvučeno iz toga sugerira o društvu i društvenom životu u kojemu se pojedinac nalazi. U tome se pojedinačni aspekt ističe jer se razlikuje od standardnih obrazaca društva ili se bar rjeđe susreće.²³ U novije vrijeme Alice Stevenson je uspješno primijenila detaljan opis u istraživanju preddinastijskog groblja u el-Gerzehu, konkretno u slučaju obrazaca rasporeda grobnih priloga sa svrhom pronicanja u konstruirane identitete, uzimajući u obzir različite elemente konstrukcije, poput religije, rituala, odnosa u društvu, i drugo, te usporedbom s ostatkom nekropole i njenog obrasca.²⁴ Privlačnost modela leži u činjenici da se orijentacijom na sam artefakt mogu nadopuniti podaci koje se iščitavaju iz pisma, bez isključive orijentacije na jedan ili drugi aspekt, što se vrlo često zanemaruje u interpretaciji.²⁵ Širina konteksta se potom istražuje, s orijentacijom na prirodu odnosa između natpisa, predmeta na kojima se nalaze i ljudi s kojima se asociraju.

Takvu ću metodologiju koristiti u ovome radu. Podatke ću komparirati na nekoliko razina kao što se može vidjeti u tablicama (vidi Prilozi 7.3). Analizirati ću materijal u skladu sa sadržajem teksta, kontekstom pronalaska, ostatkom ikonografije (privatne ili kraljevske), lokalitetom na kojemu se nalazi (regionalni aspekt) ili na kojemu je predmet proizveden te činjenice o značenju i funkciji predmeta i natpisa kao takvoga. Na temelju tih podataka zaključujem o raširenosti pisma u različitim društvenim slojevima, odnosno o ekskluzivnosti pisma, određenim ljudima koji su dolazili u kontakt s njime poput pisara ili keramičara te što postepene promjene pisma i njegova standardizacija mogu sugerirati o promjeni društva od kraja preddinastijskog razdoblja do kraja Ranodinastijskoga Egipta i početka Staroga kraljevstva. Također, razmatra se i privatna i državna sfera pisma i njegove upotrebe te njegova funkcija u svakodnevnom životu i pogrebnom aspektu, poput propagandne ili trgovačke.

²³ Isto 27-28.

²⁴ Stevenson 2009, 17.

²⁵ Isayev 2006, 599-601.

3. Razvoj egipatskoga pisma

3. 1. Povijesni kontekst nastanka pisma

Povijesni kontekst nastanka egipatskog pisma obuhvaća nekoliko razdoblja proučavanih u radu: kraj preddinastijskog (3700. – 3100. g. pr. Kr.), ranodinastijsko razdoblje (3100. – 2686 g. pr. Kr.) i početak Starog kraljevstva (2686. – 2160. g. pr. Kr.).²⁶ U vrijeme preddinastijskog razdoblja, kada je u Egiptu postojalo nekoliko kultura i manjih „državica“, pojavljuju se prvi znakovi. Ti simboli su vjerojatno predstavljali ikonografiju lokalnih vladara i razna vjerovanja stanovništva te nisu bili isti u cijelome Egiptu.²⁷ Sve većem povezivanju su vjerojatno prethodile klimatske i geološke promjene oko 5500. g. pr. Kr. poput smirivanja toka Nila i pretvaranje plodnih oaza u Istočnu i Zapadnu pustinju. Te promjene su omogućile izmjene u životu, poput viška hrane koja se mogla trgovinom razmijeniti za stranu robu. Kulture koje su bile prisutne se, prema znanstvenoj literaturi, nalaze u Gornjem i Donjem Egiptu, iako je ta granica sasvim sigurno bila fluidnija. Postoje sličnosti među tim kulturama, poput istog načina ukrašavanja posuda u kulturama Naqada i Badari (posude s crnom vrhom), ali i razlike poput drugačijeg oblika i materijala kozmetičkih paleta. Točna veza između tih kultura se još uvijek ne može sa sigurnošću utvrditi s obzirom na pokretnost njihovih naselja u prvih nekoliko stoljeća te se znanje o tim ljudima temelji uglavnom na pogrebnom kontekstu predmeta. U kulturi Naqada dolazi do pojave prvih znakova zasada pronađenih, uglavnom na svakodnevnim predmetima poput noževa ili paleta za šminku. Najvjerojatnije je ta kultura postavila temelje dinastijskoga Egipta, iako su zasigurno preuzimani lokalni elementi drugih kultura, poput Buto – Maadi. U tome razdoblju počinju se prvi put izrađivati neke alatke, poput metalnih noževa. Motivi oslikani na keramičkim posuda i urezani na palete ukazuju na vezu s Mezopotamijom te sugeriraju suradnji među ta dva područja, koja nije bila isključivo trgovačka. Također, postoje i dokazi u drugim područjima južno, zapadno i istočno od Egipta, poput egipatske keramike, koji ukazuju na ekspanziju kulture prema drugim narodima. To upućuje na promjene u društvu Naqada kulture, gdje ono postaje sve složenije, odnosno dolazi do stratifikacije društva. Ta stratifikacija i hijerarhizacija društva se naročito očituju u grobnome materijalu, s obzirom na bogatstvo i raznolikost pojedinih skupina grobova elite, u usporedbi s okolnim siromašnijim. Nadalje, to bi upućivalo i na

²⁶ Dee *et al.* 2013, fig. 4; Shaw 2000.

²⁷ Trigger 2004, 67.

postojanje organiziranih naselja i gradova, iako ona dosada nisu pronađena, vrlo vjerojatno zbog toga što su bili izgrađeni od organskog materijala. Međutim, kultivirane žitarice i pripitomljene životinje poput koza i svinja sugeriraju postojanje takvih naselja te su ona važnija uključivala središta poput Abida, Hierakonpolisa i Naqade. Važnost preddinastijskog razdoblja je u tome što su tada postavljeni temelji centralizirane države te je vodeća u tome bila Naqada kultura.²⁸

Ranodinastijskim razdobljem smatra se period od prve dvije dinastije kada se Egipat nekoliko puta ujedinjuje u jedinstvenu državu, prvi puta vjerojatno za vrijeme kralja Narmera, čija se grobnica nalazi u mitskom groblju Abida - Umm el-Qa'ab-u. Ujedinjenje se najvjerojatnije nije dogodilo isključivo osvajanjem kao što se vrlo često sugerira, nego su savezi, trgovačke veze i slično, igrali veliku ulogu.²⁹ Prvo ujedinjenje se dogodilo u drugoj polovici 4. tisućljeća pr. Kr., najvjerojatnije oko 3100. g. pr. Kr. Predmeti na kojima se nalaze znakovi uglavnom prate preddinastijski obrazac, kao i sami znakovi. Kraljevska ikonografija se sastoji od prirodnih elemenata, životinja poput bikova, ali i mitoloških bića, kojima je cilj veličati vođu u društvu. S druge strane, od Nulte dinastije znakovi sve više poprimaju glasovne vrijednosti te se prema tome slažu natpisi, to jest složenija imena kraljeva se počinju zapisivati simbolima koji imaju glasovnu vrijednost, poput *nar* i *mer*, što bi, po mome sudu, predstavljalo početak stvarnoga pisma u Egiptu. Istovremeno, stariji način sasvim sigurno ne odumire te ne znači da je slikovna komunikacija inferiornija od glasovne.³⁰

Iako su najvjerojatnije vladali iz Memfisa, vladari prve dinastije i zadnja dvojica druge su pokopani u Abidu, time aludirajući na važnost toga kraja i mjesta. Da se ne radi o jedinstvenoj državi kroz prve dvije dinastije, sugeriraju, na primjer, obilježja Horusa i Seta koja se izmjenjuju na serehima vladara.³¹ Nadalje, o prekidu među dinastijama bi sugerirala i praksa svojstvena Prvoj, kada su se sluge, članovi obitelji, harema, obrtnici i drugi vjerojatno žrtvovali i pokapali oko vladarevih grobova u Abidu.³² Svi vladari Druge dinastije pokopani su u Sakari, osim Peribsen i Khasekhemwya, što upućuje na nestabilnost države i vladavine

²⁸ Uranić 2004, 17-20; Hendrickx 2006, 55 – 56; Gnanadesikan 2009, 13; PM.

²⁹ Anđelković 2012, 789, 793-795.

³⁰ Michalowski 1994, 64.

³¹ Također se to može iščitati iz rasporeda pomoćnih grobova pojedinih vladara asociranih uz određen dužnosnike, koji su u nekim vremenima, poput Djeta, puno raširenijih i raznolikije opremljeni te brojniji u usporedbi s drugima, poput Anedjiba. Kartice grobova u Petrie Museum of Egyptian Archaeology.

³² Uranić 2004, 27-30, 33-35; Gnanadesikan 2009, 13; Uranić i Šekrst 2014, 202.

u to vrijeme.³³ S obzirom na kontinuitet u materijalnoj kulturi opovrgnute su ideje o dinastičkoj rasi s početka 20. stoljeća, koje je iznio Flinders Petrie.³⁴

Staro kraljevstvo izgrađeno je na temeljima preddinastijskog i ranodinastijskog razdoblja. Sam početak pokazuje ono što se nastojalo ostvariti otprije: centralizacija i jedinstvo dobro organizirane države. Vladavina prvog vladara Treće dinastije smješta se oko 2686. g. pr. Kr. S obzirom na ustroj države vladari i elite, ali i obrtnici, mogli su se posvetiti drugim aspektima života poput umjetnosti i arhitekture. Stoga ne čudi da se upravo u vrijeme Staroga kraljevstva datiraju neka od najvećih dostignuća, poput piramida Četvrte dinastije. S time se paralelno mijenja i pismo, koje se standardizira i poprima sve više gramatičkih značajki te se sve više prilagođava govoru. Svoj vrhunac pismo doživljava u Tekstovima piramida, koje je prvi dao uklesati faraon Unis, zadnji vladar Pete dinastije.³⁵ Promjene su vjerojatno tekle paralelno s jačanjem važnosti kulta boga Ra, što se po prikazanoj ikonografiji na zidovima grobnica (solarne barke), arhitekturi (obelisci, hramovi i piramide) te samim himnama posvećenim Rau.³⁶

3. 2. Izvori

Izvori korišteni u radu svrstani su u nekoliko kategorija s obzirom na vrstu predmeta na kojima se nalaze natpisi (tabla 1). Regulska je definirala 4550 predmeta u razdoblje od 3250. do 2700. g. pr. Kr.³⁷ Međutim, ta podjela je napravljena isključivo u svrhu toga rada te se ne može smatrati da reflektira viđenja starih Egipćana i njihovo „kategoriziranje“ predmeta.

Predmeti u prvom stupcu table 1 se mogu smatrati svakodnevnim predmetima (Prilog 7.3. Tabla 1). Neki od najčešćih primjera su keramičke posude ili poklopci, koji svoje podrijetlo vuku iz preddinastijskog razdoblja, ali su sada najčešće s natpisima. U drugom su stupcu predmeti s užom primjenom, manjom rasprostranjenošću i iznimnom namjenom i funkcijom. Zadnji stupac sadrži predmete vrlo iznimne namjene koji su upravo iz toga razloga najrjeđi arheološki ostaci. Njihova posebnost se ne odnosi samo u funkciji predmeta nego i na ekskluzivnost materijala od kojeg je predmet izrađen (dostupnost lokalno, regionalno ili globalno), uloženom radu u ostatak njegove obrade (npr. umjetnički motivi) te

³³ Regulski 2010, 24.

³⁴ Hendrickx 2006, 55.

³⁵ Uranić 2004, 36-42.

³⁶ Uranić i Šekrst 2014, 15

³⁷ Regulski 2010, 15.

u povezanosti s osobama visokog društva koju iskazuje (npr. kraljevski motivi ili dužnosnici). Predmeti korišteni kao primjer su reprezentativni primjeri uobičajenih predmeta toga vremena.

Lokaliteti u kojima su pronađeni predmeti s natpisima odgovaraju reprezentativnim grobljima i središtima države toga razdoblja. Prvenstveno se ističu Abid kao mjesto pokopa ranih vladara te Sakara kao nekropola u blizini administrativnog središta. Ostala mjesta su također u blizini Memfisa, iako su natpisi pronađeni i na drugim lokalitetima: Helwan, Abu Rawash, Giza, Tarkhan, Hijerakonpolis, Istočna i Zapadna pustinja.³⁸

Jedni od najstarijih izvora su etikete od raznih materijala poput slonovače ili drva koje su obilježavale robu u posudi. Iz sličnoga su razdoblja razne alatke, oružja i drugi predmeti poput noževa, žezla i paleta s kraljevskom ikonografijom i imenima. Pečati i njihovi otisci su pronađeni na raznim vrstama keramičkih i kamenih posuda te je njihova funkcija bila označiti vrstu robe, količinu, podrijetlo ili destinaciju.

Osim toga, predmeti poput pečata donose natpise s informacijama o vladarima. U samo dva slučaja postoji popis sukcesivnih vladara na takvim predmetima (UC36981, Dreyer *et al.* 1996, pl. 14b – c).³⁹ Kaiser je modificirao redoslijed vladara s tih pečata te je po stilu stele i otisaka pečata primijetio da kraljica Merneith najvjerojatnije dolazi prije kralja Dena.⁴⁰ Ostali predmeti su individualnije prirode poput ranijih stela, natpisa na stijenama i kasnijih biografija. Vrlo malo preostalih skulptura čine zasebnu skupinu. U poglavlju gdje se nastoje uspostaviti veze s Mezopotamijom korišteni su i brojači. Natpisi u proučavanog razdoblju predstavljaju početke, odnosno temelje, koji pismo usmjeravaju prema duljim tekstovima Staroga kraljevstva, poput biografija ili Tekstova piramida. Dakle, radi se o predmetima koji su bili svakodnevne prirode, poput keramičkih posuda, ali i o predmetima iznimne namjene, koji su vrlo vjerojatno imali ekskluzivniju funkciju od svoje originalne, poput Narmerove palete.

Većina izvora za kronologiju nije suvremena događanjima nego se radi o zapisima poput kraljevskih anala, koji su nastali mnogo kasnije. Izvori su drugačije prirode i funkcije, poput pečata i keramičkih posuda.⁴¹ S obzirom na to, interpretacije su vrlo često upitne te ovise o interpretaciji pojedinog znanstvenika. Naravno, preddinastijsko razdoblje izlazi iz okvira konkretnih pisanih izvora te se u to vrijeme smještaju mitski vladari i bogovi u

³⁸ Regulski 2010, 19, 22, 24.

³⁹ PM.

⁴⁰ Kahl 2006, 96-97.

⁴¹ Kahl 2006, 94.

dinastijskim izvorima, u dokumentima i zapisima poput Palermkog kamena i Manetonovog djela *Egipat (Aegyptiaca)*.⁴² Ti izvori, kasnijeg datuma, su vrlo često fragmentarni. Uranić razlikuje dvije vrste: one nastale za vrijeme faraonskog Egipta te one antičkih i kršćanskih autora u kasnijim razdobljima.⁴³ Jedan od najvažnijih dokumenata za ranu povijest države je Palermski kamen koji navodi vladare do 5. dinastije. Kraljevske liste Novoga kraljevstva na zidovima hramova u Abidu, Sakari i Karnaku su nastale mnogo kasnije te je njihova pouzdanost često vrlo upitna. Sličan slučaj je i s Torinskim kanonom koji sadrži imena vladara od mitskih vremena do Osamnaeste dinastije. Međutim, čini se da su njihovi autori imali pristup materijalu danas izgubljen istraživačima. Povremeno se spominju imena nekoliko vladara u raznim spisima, poput Westcar papirusa koji spominje dvojicu vladara iz Treće dinastije: Nebku i Snofrua.⁴⁴

Jedan od najvažnijih doprinosa je dao Herodot, koji je boravio u Egiptu u 5. st. pr. Kr., dakle izvan dinastijskog razdoblja, te mu posvetio II. i III. knjigu *Historiae*. Međutim, on ne donosi puno informacija o pismu te samo spominje da su se služili dvama različitim pismima. Od kasnijih izvora svakako je najvažniji Maneton, egipatski svećenik u 3. st. pr. Kr, koji je pisao na zahtjev Ptolemeja Filadelfa. Međutim, i njegovo djelo (*Aegyptiaca*) poznato je tek posredništvom antičkih autora Josipa Flavija, Julija Afričkog, Euzebija i Sincela. Nadalje, Strabon opisuje Egipat iz geografske perspektive dok se Plutarh koncentrirao na kultove.⁴⁵

Maneton piše da su vladari prvih šest dinastija vladali dvije tisuće godina. U preddinastijsko razdoblje smješta eneadu bogova iz Heliopolisa, potom polubogove, mitske vladare, duše mrtvih, itd. Nažalost, ne donosi nikakve informacije o pismu na početku egipatske civilizacije. I ostali antički pisci poput Strabona, se ne bave samim početkom pisma već pišu o već formiranim hijeroglifima kasnijih razdoblja.⁴⁶ Djelo *Hieroglyphica* autora Horapolona iz 4. st. se bavi značenjem hijeroglifa, ali im se pridodaju simbolični i mistični elementi.⁴⁷

⁴²Uranić 2004, 23 – 25; Manetho 1940, 2 – 23.

⁴³ Uranić 2004, 23.

⁴⁴ Uranić 2004, 23; Seidelmayer 2006, 116.

⁴⁵Manetho 1940; Herodot 2000, 171; Uranić 2004, 23-24.

⁴⁶Manetho 1940, 2 – 23; Herodot 2000, 171; Allen 2000, 2.

⁴⁷ Uranić i Šekrst 2014, 17.

3. 3. Stanje istraživanja

Početak interesa za egipatsko pismo ima svoje korijene u antici, iako su autori poput Herodota zainteresiraniji za sam sadržaj monumentalnih zapisa, na primjer, na hramovima. Međutim, Ahmad Bin Abubekr Bin Wahshih ga pokušava dešifrirati tek u 9./10. stoljeću. Vjerojatno je imao pristup danas izgubljenoj literaturi, ali je, bez obzira na to, pogrešno razmišljao o simbolici znakova. U 17. stoljeću Athanasius Kircher nudi djelomično točnu transliteraciju znakova te postavlja temelje povezivanja staroegipatskoga i koptskoga jezika. Metodologiju kasnije korištenu za hijeroglif prvo je postavio Johan David Akerblad te točno pročitao imena iz demotskoga natpisa s kamena iz Rozete, poput vladara Ptolomeja ili grada Aleksandrije. Na tim temeljima i uz poznavanje koptskoga Jean François Champollion uspijeva dešifrirati hijeroglif komparirajući ih s grčkim slovima.⁴⁸ Međutim, nitko od njih nije se bavio početkom pisma te su ta istraživanja krenula nakon postavljanja tih temelja.

Osnove gotovo svakom istraživanju pisanih izvora čine rječnici i gramatike staroegipatskoga jezika i pisma. Jedan od najranijih napisao je Wallis Budge (1920). Svakako su vrlo značaj trag ostavili Sir Alan Gardiner (1969) te kasniji egiptolozi poput Antonia Lopriena (1995), Jamesa P. Allena (2000) i Karla-Theodora Zauzicha (2004) koji prate takav obrazac. Međutim, vrlo rijetko spominju početke pisma i u ograničenoj mjeri se bavi pismom starijim od srednjoeegipatske faze. Vrlo je malo radova koji se bave najranijim fazama pisma, kao na primjer Topçuoğluov rad o protopečatima (2010).

Stanje istraživanja početaka pisma prikazuje tendenciju prema dva aspekta: objava materijala i interpretacija u kontekstu nastanka civilizacija, tj. visoke kulture.⁴⁹ Širi aspekti su proučavani u kontekstu početaka civilizacije. Istraživači koji su iskopali i istraživali najranije pisane izvore, poput Émile Amélineaua (1896), James Quibella (1900) ili Flinders Petriea (1900, 1901), uglavnom se ograničavaju na čitanje i objavu, vrlo često s ciljem potkrepljivanja svoji hipoteza (na primjer o postojanju kralja Mena).⁵⁰ Također, pismo se istraživalo kroz evolucijsku prizmu, tj. transformaciju iz piktograma u hijeroglif s glasovnim vrijednostima. Takvo razmišljanje ima svoje temelje u počecima moderne egiptologije. Na primjer, Breasted (1906) razmatra pismo i pismenost u kraljevskom kontekstu, iako je to razumljivo s obzirom na dotada pronađene predmete. Na tome tragu svoje radove objavljuju i autori poput Hilde Petrie (1927) i Petera Kaplonyja (1963) s popisom svih dotada poznatih

⁴⁸ Tomorad 2003: 13; Uranić 2004: 65; *British Museum* 2007: 163; „Encyclopaedia Britannica: Johan David Akerblad“.

⁴⁹ Na primjer Petrie 1900; Emery 1958; Kaplony 1963.

⁵⁰ Quibell 1900; Petrie 1901.

znakova. Iako je objava ranoga pisma vrlo detaljna, istraživači izvora ne pokazuju interes za dublju interpretaciju.

Također, istraživači su vrlo često pridavali više značaja događajnoj povijesti, te je pismo bilo sastavni dio takvih tema. Na primjer, Barry Kemp (1989 [2006]) podređuje stvaranje pisma kontekstu stvaranja države, te pisare promatra isključivo kroz administraciju. Takvi tekstovi se uglavnom ograničavaju na najveća središta moći u Ranodinastijskom dobu i kronologiju vladara, tj. na političku i događajnu povijest. I interpretacija prilikom iskopavanja novih objekata prati taj obrazac, kao što se može vidjeti iz radova Walter Bryan Emerya (1958) ili Güntera Dreyera (1987, 1993). Forman i Quirke (1996) se, pak, orijentiraju na povezivanje s određenim aspektima egipatskoga društva poput života poslije smrti.

Nadalje, u 20. stoljeću istraživači se sve više okreću lingvističkoj reinterpetaciji i analizi, kako bi ispravili pogrešna čitanja s početaka arheologije, na skupovima poput konferencije u Toulouseu (2008).⁵¹ Svakako jedan od istraživača koji je najviše istraživao pismo je John Baines (2007), koji se orijentirao na civilizacijski doseg tog izuma i njegovu ulogu u formiranju države i visoke kulture Egipta. Objave novijih istraživanja, kao što su radovi u zbornika koji je uredila Emily Teeter (2010), uključuju širok raspon tema za vrijeme prije piramida, uključujući i rad Davida Wengrowa o pojavi pisma, utjecajima iz Mezopotamije te o generalnom aspektu stanja države, društva, itd., ali i o arheološkom kontekstu i interpretaciji svrhe najstarijih izvora pisma iz grobnice U-j.⁵²

Promjene u istraživanju očituju se i u radovima poput onog Laurel Bestock (2013), koja istražuje individualnost u ranome pismu iz pogrebnih konteksta ili Ilone Regulski (2010), koja vrlo detaljno paleografski analizira početke pisma u Egiptu. Jan Assmann (2011) povezuje pismo s kulturnom memorijom i početkom egipatske civilizacije, Josef Wegner (2007) traži korijene imena grada u ranome pismu. Patricia E. Kim (2012) istražuje materijalnost predmeta poput noževa s prvim simbolima, a Jiri Janak (2011) se bavi aspektima *ba* hijeroglifa u ranim znakovima. Međutim, i dalje se vode rasprave o klasičnijim temama poput kronologije prvih dinastija u članku Jochema Kahla (2006) ili Stephana J. Seidelmayera (2006) te se publiciraju neobjavljeni natpisi poput stela u djelu Geoffreya Martina (2011).

I hrvatski autori prate obrasce istraživanja, ovisno o vremenu u kojemu žive. Kao jedan od najranijih Grga Novak (1967) donosi generalnu interpretaciju događajne povijesti i

⁵¹ Midant-Reyners i Tristant 2008.

⁵² Wengrow 2011.

početaka pisma u vrijeme formiranja države. Petar Selem (2006) interpretira rano znakovlje na Narmerovoj paleti u djelu *Helena u Egiptu*, aludirajući na teatralni aspekt simbolike. S druge strane, Igor Uranić (2004) posvećuje posebno poglavlje razdoblju stvaranja države, ali i pismu u širem kontekstu, kao što su umjetnost i religija. Također, zadržava oprezan stav u interpretaciji, s obzirom na količinu materijala iz toga razdoblja. Nadalje, u suradnji s Kristinom Šekrst (2014) objavljuju studiju o srednjoegipatskom jeziku i pismu, gdje donose podatke o najranijoj fazi egipatskog pisma, poput ranih piktograma i Narmerove palete.⁵³

3. 4. Od ideograma do grafema

Na temelju prikazanih natpisa (katalog Prilozi 7.1) može se pratiti razvoj znakova od čistih ideograma do kombinacije fonetskog i ideografskog pisma. S obzirom na sličnosti ranijih i kasnijih znakova vidljive su sukcesivne promjene te transformacije znakova koji su se mijenjali ovisno o vrsti materijala te upotrebi drugačijih pisaljka (papirus, klesanje na zidovima, urezivanje na posudama, crtanje na kamenu, itd.) i volji pisara. Regulska dijeli te promjene u 11 paleografskih faza od U-j etiketa do početka Treće dinastije: U-j natpisi, Naqada IIIA (Ka), Narmer i Aha, Djer i Djet, sredina Prve dinastije (Merneith, Den i Anedjib), kraj Prve dinastije (Semerkhet i Qaa), Hetepsekhemwy, sredina Druge dinastije (Raneb, Ninetjer i Sened), kraj Druge dinastije (Peribsen/Sekhemib), vladavina Khasekhemwya, vladavina Netjerikheta.⁵⁴ Te faze ću ukomponirati u svoje tri veće faze gdje pismo promatram iz konteksta sadržaja i nalaza te razmatram promjene kroz vrijeme, dakle širi aspekt pisma u tom ranome razdoblju. Kao što Regulska ističe, te promjene nisu pratile jedinstven, linearan, postepen razvoj, nego je priroda promjena bila vrlo agentivna.⁵⁵

I. faza – čisto ideografsko pismo – administrativna svrha

Pismo je svoje najstariju funkciju vjerojatno imalo za administrativne svrhe, što sugeriraju interpretacije i čitanja pločica iz U-j grobnice u Abidu (slika 1). Datirane su na temelju radio-karbonske analize u razdoblje Naqada IIIA2 (3300-3250 g. pr. Kr.). Jedan znak je tada označavao određeni pojam poput vrste robe, količinu ili mjesto, te se na taj način

⁵³Uranić i Šekrst 2014, 14, 202.

⁵⁴Regulski 2010, 273.

⁵⁵Regulski 2010, 290.

prenosila poruka. Paralelno su te rane simbole pratili prikazi koji su svim svojim elementima slali poruku, poput simbola moći i reprezentacije kraljevskog autoriteta na Gebel el-Arak nožu, kolosima iz Kopta ili Škorpionovom žezlu (slika 2, 4 i 15). Znakovi su najčešće bili napisani tintom te su vrlo različiti od kasnijih hijeroglifa.⁵⁶ Pismo se širi, te Regulska ističe kako se već oko Ka koristi na nacionalnoj razini, iako rukopisi sugeriraju različite pisare u Gornjem i Donjem Egiptu.⁵⁷

II. faza – djelomična fonetizacija

S pojavom potreba za zapisivanjem riječi koje nisu mogle biti prikazane isključivo animalnim i vegetativnim elementima određeni znakovi dobivaju glasovne vrijednosti, kao što je primjer soma i dlijeta koja tvore Narmerovo ime na vrhu palete (slika 3). Način zapisivanja se standardizira u ovo vrijeme te je orijentacija pisma najčešće vertikalno i s desna na lijevo.⁵⁸ Paralelno se pojavljuje i sistem kurzivnih hijeroglifa koji su zapisivani na svakodnevnim predmetima poput keramičkih posuda (slika 7) te se krute natpisi ovisno o materijalu na kojemu se pisalo (slika 11).⁵⁹ Osim pojave novih znakova mijenja se i način pisanja kontura postojećih (eng. *outlines*), na primjer ruka s odvojenim prstima, spojenim prstima, samo s palcem ili bez prstiju. Dakle, u početkom Prve dinastije grafička promjena još uvijek nije vidljiva nego se i dalje povećava korpus. Ta se situacija mijenja u 3. fazi Regulske kada nastaju nove verzije postojećih znakova, iako i dalje prevladava obrazac proširenja korpusa.⁶⁰

Međutim, situacija, kao i tehnika, se mijenjaju polovicom prve dinastije te urezivanje znakova na keramici prevladava u drugoj polovici Prve dinastije (vladavine Anedjiba i Semerkheta).⁶¹ Također, tada se koristi najveći broj raznovrsnih znakova i kontura. Međutim, sve više se postepeno se smanjuje broj novih znakova i kontura, što ukazuje na promjenu u načinu razmišljanja.

Osim kraljevskih imena pismo se počinje koristiti i za zapisivanje imena i titula službenika od Djera, na primjer na pečatima (slika 6) ili stelama podanika pokopanih oko kraljevskih grobnica, pogrebnih palača i njihovih posvećenih mastaba (slika 8). Uspoređujući

⁵⁶ Isto 274.

⁵⁷ Isto 292.

⁵⁸ Iznimka je Netjerikhet; Bard 2007, 29; Regulski 2010, 16.

⁵⁹ Na primjer, na stijenama u pustinji gdje je teže bilo urezati znakove.

⁶⁰ Regulski 2010, 259, 274 – 278.

⁶¹ Regulski 2010, 19.

ih s otiscima kraljevskih pečata jasna je razlika u kvaliteti pečata i samih znakova (vidi sliku 6 i 10): sami znakovi su kvalitetnije napisani te je pečat veći, odnosno napravljen od vrijednijeg kamena, time sugerirajući privilegiranost kraljeva.

III. faza: Standardizacija i duljenje tekstova i znakova

S vremenom se pojavljuje potreba za proširenjem mogućnosti zapisivanja više informacija kako bi se mogli zapisivati puno apstraktniji pojmovi, vjerojatno usko vezani uz religiju i same živote Egipćana, poput imena posjeda („upravitelj grada kamenoloma Het-nub“). Znakovi se potom mijenjaju kako bi akomodirali te nove potrebe, zapisuju se dulje rečenice i tekstovi koju rezultiraju biografijama u grobnicama službenika u Trećoj dinastiji (slika 9) i Tekstovima piramida kao jedan od vrhunaca promjene pisma i standardizacije pisma krajem Pete dinastije (slika 16).

Krajem Prve dinastije i početkom Druge (6. i 7. faza Regulske) započinje kodifikacija postojećih znakova i kontura u skladu s „nacionalizacijom“ i centralizacijom egipatske države, iako i dalje nastaju novi. Sredinom Druge dinastije se koristi najmanji broj različitih znakova i kontura te znakovi postaju kurzivniji.⁶² Smanjenje ukazuje na promjenu naglaska s povećanja korpusa na standardizaciju i kodifikaciju postojećih (od 155 ukupno kontura preživjelo ih je 71) te selekciju metoda zapisivanja (na primjer nestaju etikete). Zanimljivo je da je većina koju su preživjeli do zadnje faze, početka Treće dinastije, iz prve polovice Prve dinastije,⁶³ iako je nejasno zašto su se individualni pisari tako odlučili.

Kurzivni hijeroglifi

Hijeroglifi nisu bili jedino pismo koje se koristilo u samome početku pisma. Paralelno i istovremeno se razvijalo i koristilo i drugo, kurzivno, egipatsko pismo, od Nulte dinastije.⁶⁴ Iako Assmann navodi da su hijeroglifi vezani uz umjetnost, dok su kurzivni hijeroglifi pismo u pravom smislu riječi,⁶⁵ granica je daleko fluidnija te kao što Uranić i Šekrst ističu kurzivni hijeroglifi predstavljaju pisani oblik hijeroglifa jednostavno napisan u nekoliko poteza štapićem na podlogama poput papirusa ili drva time štedeći vrijeme jer je jednostavnije od urezivanja u kamen na primjer. Također, vrlo vjerojatno su korišteni za svakodnevne poslove

⁶²Regulski 2010, 281 – 283, 291 – 293.

⁶³Regulski 2010, 285 – 290, 293.

⁶⁴Houston *et al.* 2003, 439; Bard 2007, 25; Regulski 2010, 293; Uranić i Šekrst 2014, 203.

⁶⁵ Assmann 2011, 151, 153; također Forman i Quirke 1996, 7; Baines 2007, 3.

poput pisanje pisama ili inventara te zabilježavanje robe na posudama.⁶⁶ Međutim, kao što Bard ističe, kurzivni hijeroglifi su bili neformalno pismo te su znakovi daleko apstraktniji. Hijeratika je vrlo vjerojatno potekla od kurzivnih hijeroglifa, od kojih se hijeratika razlikuje brojem ligatura i specifičnim znakovima.⁶⁷ S druge strane, podloga na kojoj se pisalo otežava preciznije određivanje radi li se o kurzivnijim hijeroglifima ili hijeratici u tim ranim natpisma, poput onih s keramike. U radu ne radim distinkciju na temelju koje je pismo korišteno s obzirom da je sama prisutnost pisma proučavana, u svim njegovim oblicima.

3. 5. Vrste predmeta s natpisima i njihova namjena

Neophodno je imati na umu kako prvi znakovi nisu nastali za potrebe zabilježavanja govora, što je učinjeno tek nekoliko stoljeća nakon njih.⁶⁸ Radije, ono predstavlja grafički prijenos značenja i glasova, koji ljudima nije urođen poput jezika.⁶⁹

Najvjerojatnije su prvi znakovi predstavljali brojeve kojima se popisivala stoka i druga roba, posjede s kojih dolaze, destinacije prema kojima idu, i slično,⁷⁰ dakle bili su praktične prirode. Pismo je nastalo kombiniranjem brojeva s brojnim znakovljem korištenim u prednastijskom razdoblju,⁷¹ ali i u kombinaciji s novim znakovima.⁷² Oni se nisu čitali u današnjem smislu riječi, već su se interpretirali s obzirom na rebus princip.⁷³ Dakle, radi se o prijenosu značenja kroz vrstu metajezika koja je bila poznata namijenjenoj publici.⁷⁴

Predmeti na kojima su se pisali znakovi se mogu podijeliti u nekoliko grupa (Prilog 7.3 Tabla 1). Kao što se može vidjeti neki od predmeta, poput palete za šminku, predstavljaju vrlo personalizirane predmete iako se pojavljuju i u kraljevskom i privatnom kontekstu. To sugerira usporedba s predmetima toga tipa koji se šire i u Deltu i oko Fayumskog jezera, koji nemaju natpis ili elaborirano znakovlje, poput kozmetičkih paleta ili keramičkih posuda.⁷⁵ Kvaliteta njihove izrade sugerira o već tada vrlo razvijenom obrtništvu, ne samo prestižnih

⁶⁶ Uranić i Šekrst 2014, 203.

⁶⁷ Bard 2007, 28.

⁶⁸ Houston *et al.* 2003, 432; Bard 2007, 27; Wengrow 2011, 100.

⁶⁹ Havelock 1986, 44; Senner 1989, 1; Houston *et al.* 2003, 432; Andrassy *et al.* 2009, 49.

⁷⁰ Campbell 1997, 56-57; Gaur 2000, 12; Verner 2006, 124; Baines 2007, 36.

⁷¹ Loprieno 1995, 52; Wengrow 2011, 100.

⁷² Topçuoğlu 2010, 50.

⁷³ Campbell 1997, 57; Gaur 2000, 30; Wengrow 2011, 103.

⁷⁴ Wengrow 2006, 193; Damerow 2006, 2; MacArthur 2010, 115.

⁷⁵ Wengrow 2006, 178; 2011, 100; Suprotno tome, Smith smatra kako do pismenosti također dolazi ukoliko je osoba izložena natpisima, što je opovrgnuto u navedenom slučaju. Smith 2013, 72.

predmeta, već i onih s isključivo praktičnom svrhom.⁷⁶ Dakle, znakovi koji su se ucrtavali i na predmete svakodnevne upotrebe kao što je keramika, su bili konvencionalniji te je njihova upotreba raširenija s obzirom na velik broj takvih natpisa i predmeta, poput oznaka za ulje, u usporedbi s, na primjer, znakovima za titule.⁷⁷

Personalizacija se može iščitati iz samoga natpisa. Na primjer, Narmerovo se ime na njegovoj paleti dobiva iz spajanja hijeroglifa soma i dlijeta (vidi sliku 3). Kao i kod Narmera, imena ostalih vladara Prve dinastije, poput Djer ili Merneith, se formiraju od različitih znakova s glasovnom vrijednošću, te više nisu vezana uz prirodne elemente poput životinja (na primjer Škorpion). To sugerira kako imena postaju složenija i više truda se ulaže u njihovu konstrukciju te potom i sam zapis. S druge strane, i dalje je očito prvenstvo slike kao sredstvo prijenosa značenja s obzirom da je samo njegovo ime napisano pismom. Dakle, funkcija pisma još uvijek nije u potpunosti formirana i slikovni prikazi i dalje čine glavninu izražaja u slučajevima abstraktnih situacija.⁷⁸

Ponekad cijeli prikaz sugerira situaciju, poput ceremonije kopanja kanala na Škorpionovom žezlu, iako sami znakovi imaju određeni značenje.⁷⁹ Naime, ti rani znakovi na takvim predmetima vjerojatno označavaju osobe, poput znaka škorpiona pored kralja koji nosi bijelu krunu. Također ga prati rozeta, koja je jedan od ranih znakova kraljevske ikonografije. Nadalje, ostali znakovi prate obrazac te se u gornjem registru vjerojatno mogu „iščitati“ imena područja koje predstavljaju njihove zastave, a koji su u tome razdoblju predstavljali određene gradove ili teritorijalno – političke jedinice.

Iznenaduje gotovo potpuni izostanak dubljeg istraživanja, na primjer, individualnosti predmeta s natpisima ili razlika u regijama, s manjom prevalencijom prema generalnom obrascu. Kao što Wilkinson sugerira, takva istraživanja omogućila bi uvid u različite faze karijere pojedinaca te ilustrirala kakve su sve mogućnosti u napredovanju u karijeri postojale za elitu egipatskog društva.⁸⁰ Svakako jedna od najpoznatijih skupina su ceremonijalni

⁷⁶Wengrow 2006, 176; O'Connor 2011, 145.

⁷⁷Wengrow 2011, 100.

⁷⁸Međutim, njihova značenja nisu posve jasna (O'Connor 2011, 146) te se interpretacije razlikuju pa O'Connor smatra da se na Narmerovoj paleti radi o simboličnoj pobjedi dana nad noći (Narmer=Re) dok Bard vidi specifičan povijesni događaj ujedinjenja. Kemp se ne upušta u tu vrstu analize, ali sugerira kako se radi o kontroli kaosa, odnosno simboličnog reda, što se može iščitati iz mirnih povorki likova i životinja, ali i iz kontrole divljih zvijeri. Elaboriranost i uloženi trud u izradu takvog predmeta sugeriraju njegovu važnost, iako se ona danas ne može nužno točno interpretirati. Quibell 1900, pl. XXVIc; Bard 1999, 30; O'Connor 2011, 151-152.

⁷⁹Quibell 1900, pl. XXVIc; Loprieno 1995, 20; Campbell 1997, 54.

⁸⁰Wilkinson 1999, 123.

predmeti poput noževa te sam iz toga razloga odabrao tu skupinu predmeta za analizu.⁸¹ Kao predstavnika izdvajam nož kupljen u Gebel el-Arak-u.⁸² Iako se i na njemu prepoznaju motivi iz Mezopotamije poput osobe koja drži lavove (vidi sliku 2), nož sadrži egipatske motive poput brodova. Kim smatra da se radi o difuziji ideja, ali s ciljem isticanja vlastitog identiteta.⁸³ Poput drugih noževa, ali i predmeta toga vremena, predstavlja prestižne predmete.⁸⁴ Po mome mišljenju, takvi predmeti sadrže dozu individualnosti te su upravo takve inovacije, želje i ideje pojedinaca predvodili promjene u društvu, iako izrađeni za elitu. Da je zaista riječ o prestižnim predmetima svjedoče prikazi na njima, kao i sam materijal: vrhunski izrađene drške i sječiva, vrlo često od slonovače (npr. Carnarvon nož) sadrže životinje poput slonova koji stoje ili hodaju na zmijama (Brooklyn nož), bikova, lavova ili *ba* ptica, koje su uobičajeni simboli moći (također Pitt-Rivers nož).⁸⁵

S vremenom se uz te znakove paralelno pojavljuju simboli koji se mogu i pročitati, a ne samo interpretirati, vjerojatno u Narmerovo vrijeme te se slikovni prikaz prilagođava drugačijoj funkciji.⁸⁶ Ti se simboli pojavljuju paralelno s konsolidacijom države u kraljevskom kontekstu, ali se kraljevski element jednako veže uz pismo kao i uz sliku dotada.⁸⁷ Međutim, ta tranzicija se nije očitovala samo u političkom aspektu društva nego i na primjer religijskom, kao što ističe Assmann: „Tranzicija s ritualnog u tekst, prijelaz s historijskog i kozmološkog fenomena u svete zapise i njihove interpretacije“.⁸⁸

3. 6. Skupine predmeta s natpisima

Najstariji natpisi se nalaze na etiketama iz grobnice U-j u Abidu, iz otprilike 3300. g. pr. Kr. Oni predstavljaju prvi oblik pisma koji prenosi određene poruke znakovima u starome Egiptu. Znakovi su imitirali prirodne elemente, poput ptica ili biljaka, te su vjerojatno označavale sadržaj posuda poput ulja, destinaciju za koju su određeni ili s koje dolaze te imena kraljeva koja vjerojatno predstavljaju kraljevske posjede. Najvjerojatnije su bile povezane komadima užeta za posude s obzirom na probušene rupe koje se nalaze na njima (slika 1).

⁸¹Wengrow 2006, 178.

⁸²Kim 2012, 1.

⁸³Kim 2012, 2-4; također Wengrow 2006, 188.

⁸⁴Kemp 1989, 78; Kim 2012, 30.

⁸⁵Kemp 1989, 60, 99; Wengrow 2006, 180; Janak 2011, 147.

⁸⁶Jensen navodi kako se zajednice često služe starijim znakovima, iako su svjesni postojanja jednostavnijih sistema. Jensen 1969, 53. Vidi također Michalowski 1994, 64; Gaur 2000, 4; Wengrow 2006, 182.

⁸⁷Kemp 1989, 69; Loprieno 1995, 19; Bard 2007, 25; Wengrow 2011, 101.

⁸⁸Assmann 2011, 71; također Anđelković 2011, 1225.

Prve skulpture s natpisima prate obrasce vremena te su znakovi s kolosa iz Kopta vrlo slični etiketama iz grobnice U-j. Znakovi su dakle prirodni elementi poput biljaka i životinja. S obzirom da su kolosi pronađeni u kontekstu hrama boga Mina ti simboli bi mogli aludirati na povezanost s takvim institucijama, kao proizvođačima ili destinatorima (slika 15).⁸⁹

Posuda za vino sadrži tipičan natpis vremena gdje se urezuju imena kraljeva u sereh, u ovome slučaju Narmerovo (slika 7). S obzirom da je pronađeno u grobnici u Tarkhanu sasvim je siguran pogrebni aspekt te da su ovakvi predmeti s natpisima bili uobičajeni i rašireni i u manjim nekropolama.⁹⁰

Natpisi sa stijena prate generalni obrazac te se radi o kraljevskim imenima uklesanim na stijenu u pustinji. Razlog zašto je odabrano takvo mjesto sugerira ostatak ikonografije koji se sastoji od brodova i sličnih motiva, odnosno predstavlja ekspediciju koju je kralj Narmer poduzeo. U ovome slučaju Narmerovo ime je skraćeno te se sastoji samo od soma (slika 11).⁹¹

Jedna od najvažnijih skupina s natpisima su svakako pečati. Navedeni primjer od crnog steatita iz Petrie Museum of Egyptian Archaeology osim figure koja sjedi za stolom ima prateći natpis, vjerojatno s imenom vlasnika pečata (slika 6). Figura također vjerojatno prikazuje vlasnika i sugerira određeni aspekt identiteta osobe koji je željela istaknuti, vjerojatno vezano uz „posao“ vlasnika.⁹²

Natpisi na stelama su odavali individualnu prirodu predmeta. U slučaju stele UC14279 njena tri reljefna hijeroglifa se mogu protumačiti kao oznaku za zanimanje mesara ili svećenika zaduženog za „hranjenje“ bogova te ime pokojnika (Hetepneb).⁹³ U takvim se zapisima, kao što je s ove stele, pokazuje jedan aspekt osobe i neke funkcije koje je ona vjerojatno obavljala za vrijeme života. Isticanjem određenih osobina i njihovo zapisivanje sugeriraju funkciju pisma kao vrlo personalizirani način izražavanja identiteta osoba, u slučaju predmeta poput stela.

⁸⁹Wengrow 2006, 198.

⁹⁰Isto.

⁹¹Rothe *et al.* 2008, 93, ins. QS03.

⁹²PM.

⁹³PM.

Kamene posude poput one prikazane na slici 12 su se izrađivali od raznovrsnog kamena, mekšeg ili tvrđeg. Bez obzira na to, natpisi su bili imena kraljeva koja su se nalazila u serehu te se u ovome slučaju spominje „palača Bijele krune“ faraona Ninetjera.⁹⁴

Za prirodu natpisa na glinenim brojačima mogu se povući paralele s egipatskim etiketama, koje su vjerojatno imale istu funkciju (slika 1 i 14). Glineni brojači bili su predmeti geometrijskog oblika, koji su u svojoj ranijoj fazi bili glatke površine te su služili za, na primjer, brojanje žita, dok su oni kasniji sadržavali razne oznake za razne proizvode. Dakle, na njih se zapisivao sadržaj robe, količina i vjerojatno porijeklo ili destinacija. Simboli su bili vrlo jednostavni, nekoliko crta ili točaka te drugi geometrijski oblici koji su se mogli urezati. Glineni brojači su se pohranjivali u glinene omotnice, što je olakšavalo njihovo čuvanje, ili su se vezale uz komad gline koji se naziva bulla.⁹⁵

Biografije predstavljaju neke od prvih duljih tekstova. Primjer Metjenove iz Sakare je isklesana reljefno na zidovima njegove mastabe u vrijeme Snofruove vladavine. Metjen se opisuje kao vrlo dobra osoba što je standardno za čitavu egipatsku povijest s obzirom da su smatrali da će ti zapisi trajati vječno. Također, opisuju se njegova djela i titule koje je držao, vjerojatno kako bi se pokazao u drugome životu i tamo ponovno uživao počasti koje su donosile takve titule.⁹⁶ Ti natpisi svoje podrijetlo vuku iz raznih vrsta natpisa i predmeta prethodnoga razdoblja, poput stela i pečata s detaljnije razrađenom tematikom i rečeničnim konstrukcijama.

Najčešći predmeti s natpisima su **keramičke posude** (katalog br. 1.8). Na njima su zapisani i neki od najstarijih natpisa.⁹⁷ Osim toga vrlo često su imale utisnute otiske pečata, također pronađene na glinenim čepovima „posuda za vino“.⁹⁸ Autori poput Ricea smatraju da su stilovi ukrašavanja posuda potekli od stranog utjecaja tijekom ekspanzije kulture iz južne Mezopotamije, ali ne i same posude.⁹⁹ Međutim ti strani stilovi sasvim sigurno ne obuhvaćaju sav materijal te je Watrinova teorija o ekstenzivnoj trgovini opovrgnuta na temelju male količine materijala koja je zaista mezopotamskog porijekla.¹⁰⁰

Čini se da su ostali predmeti s natpisima prestižnije prirode, zbog vrste materijala, značenja ili funkcije koju su imali. Na primjer, radi se o etiketama koje su ispisane crvenom

⁹⁴ Wikipedia.

⁹⁵ Osterman 2010, 29.

⁹⁶ Wilkinson 1999, 93.

⁹⁷ Regulski 2010, 15-17, 25; Dreyer 2011, 131.

⁹⁸ Wengrow 2011, 102; Dreyer 2011, 132.

⁹⁹ Rice 2005, 33; Watrin 2007, 1, 27.

¹⁰⁰ Watrin 2007, 27; 2003, 568.

ili crnom pastom, stelama, kamenim posudama, natpisima na stijenama u pustinji, pečatima, skulpturama.¹⁰¹ Međutim, i među tim materijalima postoje distinkcije, s obzirom da kamene posude mogu biti od tvrdog ili mekšeg kamena (najčešće kalcit i prahovnjak), ili imitacije posuda u manjoj veličini od kalcita.¹⁰² Predmeti poput **pečata** su ponekad i vrlo personalizirani te se nose oko vrata, označavaju autoritet vlasnika, vlasništvo i porijeklo (katalog br. 1.7).¹⁰³ Međutim, roba je uglavnom označena kraljevskim pečatima na vrećama pomoću pričvršćene gline kako bi ostala nedirnuta (otisci), kao što je slučaj kod Khasekhemwyija,¹⁰⁴ time sugerirajući kompleksnu državnu kontrolu.¹⁰⁵ S druge strane najviše je pečata pronađeno u privatnim grobnicama.¹⁰⁶ S obzirom da su pronađeni u grobnicama čini se da pripadaju i pogrebnoj sferi života i kulta u to vrijeme.¹⁰⁷ Time bi podaci iz rada ukazivali na širu ulogu pisma, odnosno da ono obuhvaća veći dio stanovništva od dosada pretpostavljenog¹⁰⁸, iako ne direktno, to jest da su u kontakt s pismom dolazili ljudi kojima ono nije bilo namijenjeno poput obrtnika. Tako nešto sasvim sigurno ilustriraju posude na koje su znakovi zapisivani prije pečenja, dakle još uvijek u radionicama.¹⁰⁹

Nadalje, **kamene posude** su sve raširenije i dostupnije, iako se najveći broj onih s natpisom nalazi u kraljevskom kontekstu u podzemnim prostorijama VI i VII istočnog dijela Stepenske piramide (katalog br. 1.10).¹¹⁰ Na njima su najčešće bile zapisane razne titule velikodostojnika te natpisi religijske, administrativne i ekonomske prirode poput posjeda s kojega potječe roba koja je pohranjena u posude.¹¹¹

Vrlo popularna podloga za pisanje su pravokutne **etikete** od slonovače, drva i kosti, iako je većina takvih predmeta pronađena u Abidu.¹¹² Regulska navodi brojku od otprilike 400 pločica iz razdoblja rane države te su one dio svakodnevnog života i života poslije smrti (katalog br. 1.3). Najstarije su iz sobe 11 grobnice U-j (160 komada) te su vjerojatno bile privezane na komade tkanine i, na temelju čitanja kasnijih hijeroglifa, označavale količinu robe.¹¹³ Iako Dreyer smatra da je grobnica imitirala stvarnu kuću, nema arhitektonskih

¹⁰¹Wengrow 2006, 185.

¹⁰²Rice 2005, 30; Regulski 2010, 22, 33.

¹⁰³Regulski 2010, 38; Topçuoğlu 2010, 29.

¹⁰⁴Wilkinson 1999, 93; Regulska 2010, 21, 36; Topçuoğlu 2010, 29.

¹⁰⁵Rice 2005, 159; Regulska 2010, 35.

¹⁰⁶Regulski 2010, 39.

¹⁰⁷Regulski 2010, 39-40; Topçuoğlu 2010, 29.

¹⁰⁸Wengrow 2011, 100.

¹⁰⁹Wengrow 2006, 209.

¹¹⁰Regulski 2010, 20; Bard 1999, 35.

¹¹¹Wilkinson 1999, 94.

¹¹²Wilkinson 1999, 92; Regulska 2010, 33.

¹¹³Wengrow 2006, 200; Regulska 2010, 30, 33; Dreyer 2011, 134.

paralela s iskopanim naseljima te se ne može ustvrditi poveznica između pogrebnog aspekta i svakodnevnim životom, kao ni njihov odnos s pismom, na temelju etiketa.¹¹⁴ Pronađene su 1988. godine u iskopavanjima Deutsches Archäologisches Institut-a. Datirane su na temelju radio-karbonske analize u razdoblje Naqada IIIA2 (3300-3250 g. pr. Kr.), ali i s obzirom na arheološki kontekst¹¹⁵ same grobnice u Bayesianским statističkim modelima. Ti modeli prikazuju najvjerojatniji kronološki okvir unutar kojega se se mogu smjestiti određeni događaji. Temelje se na materijalnim dokazima i pisanim izvorima koji imaju sigurno potvrđen kontekst nalaza te se dobiveni parametri također sučeljavaju s relativnom kronologijom predmeta i događaja.¹¹⁶ Pronađene su isključivo s posudama s valovitim ručkama, koje su sadržavale ulje ili mast.¹¹⁷ U privatnim kontekstima se spominju osobe koje su najvjerojatnije vlasnici grobova, dok kraljevske etikete prikazuju ceremonije i rituale. Etikete od drva i kosti nestaju početkom Druge dinastije.¹¹⁸

Stele predstavljaju zadnji veliki korpus predmeta s natpisima, ali su ekskluzivnije prirode (katalog br. 1.9). Regulska smatra da se radi o ukupno 355 stela podijeljenih u četiri grupe iz promatranog razdoblja: kraljevske iz Umm el-Qa'ab-a, privatne iz Umm el-Qa'ab-a, pločaste iz Helwana, Sakare i Abusira i panelske iz Treće dinastije.¹¹⁹ Njihov oblik se mijenja kroz stoljeća (s kružnim vrhom su najstarije), ali sadržaj ne (imena i titule kraljeva i dužnosnika). Većina titula se odnosila na administrativne funkcije povezane uz kraljevske posjede, s kojih je i dolazila roba koja je služila kao pogrebna oprema. Dakle, povezanost aspekta života i života poslije smrti se može uočiti iz takvih natpisa.¹²⁰ Vrlo vjerojatno ne predstavljaju kompletnu slojevitost identiteta pokojnika nego samo određeni aspekt koji se želio istaknuti i ovjekovječiti za sva vremena.

Skulpture s natpisima su vrlo rijetke te upućuju na opseg promjena od početka države (katalog br. 1.2). Kolosi iz Kopta i njihovi natpis vjerojatno pripadaju skupini isključivo slikovnih znakova te najstarija pronađena skulptura s pismom spominje Narmera. Puno kasnije i nekraljevske se osobe počinju prikazivati skulpturama, poput Hetepdiefa, čije

¹¹⁴Wengrow 2006, 198.

¹¹⁵ Na primjer tipologija keramike i horizontalna stratigrafija u podgrupama relativne kronologije. Dee *et al.* 2013, 2.

¹¹⁶ Dreyer 2011, 127-128, 133; Dee *et al.* 2013, 1.

¹¹⁷ Wengrow 2006, 202; Dreyer 2011, 134;

¹¹⁸ Wengrow 2006, 204; Regulski 2010, 32; Topçuoğlu 2010, 29.

¹¹⁹ Panelske stele su velike ploče s visokim reljefom koje su krasile zidove grobnica podzemnih prostorija Djoserove Stepenske piramide te prikazuje kralja tijekom sed festivala uz prateći religijski tekst. Regulski 2010, 40; također Wilkinson 1999, 92-93.

¹²⁰ Wilkinson 1999, 93.

ime prate imena nekoliko vladara Druge dinastije: Hetepsekhemwy, Raneb i Ninetjer.¹²¹ Dakle, privatne skulpture su vezane uz kraljevsku simboliku, kao što je slučaj Hetepdiefveove skulpture iz Mit Rahine, te one nose imena kraljeva.¹²² Znakovi s Kolosa iz Kopta se mogu usporediti s onima iz grobnice U-j. Sličnost se prati u formi, a time i u funkciji.¹²³ Kraljevi poput Khasekhemwyija postavljaju skulpture s natpisima na različitim lokacijama diljem Egipta poput Hijerakonpolisa, Sakare i slično.

Zadnju ekskluzivnu, manju skupinu natpisa čine **natpisi na stijenama** u Istočnoj i Zapadnoj pustinji i prema Sinaju te se najstariji datiraju u Naqada IID2-IIIB. Najčešći motivi su vezani uz ekspedicije koje su kraljevi pokretali kako bi pribavili luksuzne proizvode.¹²⁴ Primjer se može vidjeti na slici 11 koja prikazuje Narmerovo skraćeno ime u serehu, urezano na stijenu u Istočnoj pustinji. Uobičajeno ih prate prikazi vezani uz ekspedicije koje su vladari pokretali, poput brodova. Međutim, osim kraljevskih imena pojavljuju se i imena božanstva poput Amuna (katalog br. 1.6).¹²⁵

3. 7. Materijal i tehnika

Tabla 2 prikazuje vrstu materijala na kojemu se pisalo te tehnike koje su se pritom koristile (Prilog 7.3 Tabla 2). One su ovisile o tvrdoći samoga materijala kao i o dostupnim alatima. Tako su se na primjer u mekši kamen poput vapnenca imena vladara urezivala te je ono bilo trajnije, dok su se na tvrđi kamen poput kalcita imena ucrtavala. Međutim, taj obrazac nije uvijek prisutan kao što svjedoče etikete od drva na kojima se uglavnom crtalo, iako je materijal bio dovoljno mekan kako bi se urezivalo. Pečati su se morali utiskivati u još vlažnu glinu te se tako označavala roba koja je bila za određene posude.

Razlike u materijalu na kojemu se nalazi natpis ili znakovi su sugerirale različite funkcije (tabla 2), a samim time i drugačiji arheološki kontekst u konačnici.¹²⁶ Upravo o materijalu je ovisila tehnika pisanja te su na primjer natpisi na drvenim etiketama češće nacrtani, dok su na kostima urezani.¹²⁷ Hijeroglifi su se najčešće pisali na trajnom materijalu, u većini slučajeva za visoke dužnosnike ili kraljeve čime su pridonosili vizualnom afektu. S

¹²¹ Narmerovo ime se nalazi na statui babuna. Wengrow 2006, 197-198; Regulski 2010, 44; Uranić i Šekrst 2014, 14.

¹²² Regulski 2010, 44.

¹²³ Wengrow 2006, 198.

¹²⁴ Wilkinson 1999, 40; Wengrow 2006, 211; Regulski 2010, 45.

¹²⁵ Rothe *et al.* 2008, 91-92.

¹²⁶ Wengrow 2011, 99.

¹²⁷ Regulski 2010, 33.

druge strane, hijeratika se, zbog njene jednostavnosti, mogla zapisivati na materijalu poput keramike.¹²⁸ Često se spominje i papirus kao materijal na kojemu se sigurno pisalo, ali ne postoje sačuvani primjerci s natpisima iz ovoga vremena,¹²⁹ najvjerojatnije zbog njegove krhkosti.¹³⁰

Kamene posude od različitog kamena kao što je vapnenac¹³¹ ili kalcit¹³² sugeriraju distinkciju kupovne moći ili želje pokojnika (ili ljudi zaduženih za ukop). Dakle, rjeđi materijal, koji nije svojstven lokalnim prilikama, vrlo je vjerojatno viđen kao simbol moći i statusni simbol određenog pojedinca. Jednako tako, učestalost nekih vrsta materijala nije ustaljena kroz stoljeća. Na primjer, u ranodinastijskom su se razdoblju najviše izrađivale kamene posude s najčešće urezanim natpisom, ali opada njihova učestalost vremenom, dok se tvrdi kamen potpuno prestaje koristiti. To bi moglo sugerirati nekoliko situacija: ili se polako gubi znanje i stručnjaci, mijenja se ukus ljudi ili ponuda ne može pratiti potražnju.¹³³ Kao alternativa koriste se keramičke posude koje imitiraju kamene s natpisima,¹³⁴ iako takvi predmeti postoje i ranije.

Pečati su izrađivani od crnog steatita ili drveta (ebanovina), a rijetko od slonovače ili zlata (tabla 2). Sam materijal ukazuje na njihovu specifičnost i pripadnost visokoj kulturi. Od Staroga kraljevstva sve više se izrađuju od vapnenca te se standardiziraju,¹³⁵ to jest gube svoju specifičnost.

Iako su stele vrlo ekskluzivni predmeti, većina ih je izrađena od manje kvalitetnoga i dostupnijeg kamena, poput vapnenca, što sugerira prevladavajuću važnost sadržaja u tim slučajevima.¹³⁶ Međutim, i među tim predmetima postoje iznimke te postoje slučajevi ulaganja u kvalitetniju stelu, s time da se ostatak pogrebne opreme smanjuje u tome slučaju. Ali, to se u većini slučajeva odnosi na kraljevske stele, kao što pokazuju Merneith ili Den.

I drugi materijali su bili medij za natpise, poput metala (noževi, sjekire, tesla, itd.), fajanse (figurice, pikule, igrače figure) i dr. Njihova bi rijetkost sugerirala individualnu

¹²⁸ Robertson 2004, 36; Wengrow 2011, 99.

¹²⁹ Pronađena je rola papirusa u grobnici Hemake u Sakari, ali bez natpisa. Tek se od 3. dinastije nalaze takvi predmeti koji ukazuju na sve širu upotrebu papirusa u svakodnevnim poslovima: na Elefantini su pronađene posude za držanje svitaka, a u Gebeleinu administrativni svici. Regulski 2010, 15, 35.

¹³⁰ Wengrow 2011, 99.

¹³¹ Mekan; Regulski 2010, 16, 26.

¹³² Tvrđ; Isto 25-26.

¹³³ Isto 26-27.

¹³⁴ Isto 26, obrnuto 27.

¹³⁵ Isto 38.

¹³⁶ Isto 40.

prirodu, kao i ekskluzivnost u odabiru i mogućnosti potrošnje i izrade. Istraživanja su, naime, pokazala kako su predmete te vrste izrađivali različiti majstori.¹³⁷

Kroz dinastije razne tehnike pisanja su bile nejednako zastupljene. Podaci ukazuju da se trendovi mijenjaju s vladarima. Na primjer od Narmera i Iri-Hora postoji više kamenih posuda s urezanim natpisom nego ucrtanim te to postaje standard do Netjerikhet (s iznimkom Semerkheta).¹³⁸ U trećoj i četvrtoj dinastiji dolazi do promjene u kraljevskim spomenicima te se uz crtanje i urezivanje znakova sve više koristi tehnika reljefa.¹³⁹ Također se standardizira orijentacija pisma u vertikale i na desno.¹⁴⁰

Natpisi se vrlo često razlikuju od lokaliteta do lokaliteta. U slučaju Umm el Qa'ab-a na samom početku Ranodinastijskog doba cilindrične posude imaju uglavnom napisana imena, ali ne i sadržaj posuda, za što su služile etikete. S vremenom se takva situacija mijenja te se zapisuju i podaci poput robe na posude. Također, polovicom prve dinastije se mijenja i tehnika zapisivanja. Dakle, u lokalitetima poput Sakare se sve više koristi tehnika urezivanja na kamenu. Taj obrazac je uspostavio kralj Semerkhet te su ga po tome uzoru slijedila manja naselja.¹⁴¹ S druge strane, disparitet između lokaliteta se očituje kroz razlike u zastupljenosti tehnika: dok je puno više nacrtanih natpisa na kamenu u Sakari u Drugoj dinastiji, na ostalim lokalitetima prevladava tehnika urezivanja.¹⁴² Bez obzira na sličnost motiva, razlika u vještini je očita kada se uspoređuju kvalitete natpise te lončari imitiraju predloške iz središta u manjim mjestima kao što su Tarkhan i Helwan, bez dubljeg znanja o tehnici pisanja.¹⁴³ Međutim, neuobičajeni predmeti kao što su kalcitne posude imaju vrlo slične natpise diljem Egipta, što bi sugeriralo centralnu radionicu ili školu za izradu i pismo, iako je najvjerojatnija kombinacija toga dvoje. Takva radionica/škola se najvjerojatnije nalazila u Memfisu ili Abidu, s obzirom na najveću koncentraciju posuda u tim područjima.¹⁴⁴

Zbog sve većeg opsega birokracije i potrebe za pojednostavljenjem i pisanja i čuvanja dokumenata, papirus počinje dobivati sve važniju ulogu.¹⁴⁵ Primjer toga su kraljevski dekreti kojima su se dijelile počasti birokraciji, pronađeni u hramu piramide kralja Neferirkarea u

¹³⁷ Rice 2005, 30; Wengrow 2006, 206; Regulski 2010, 46.

¹³⁸ Regulski 2010, 28.

¹³⁹ Isto 16.

¹⁴⁰ Iznimka je Netjerikhet; Bard 2007, 29.

¹⁴¹ Regulski 2010, 19.

¹⁴² Međutim, slučaju keramike situacija je obrnuta; Regulski 2010, 29-30.

¹⁴³ Na primjer Emery 1938, 54, fig. 17. i Petrie 1914, pl. 21.53. Regulski 2010, 19-20, 31.

¹⁴⁴ Druga ideja je putujući pisar, ali s obzirom na opseg materijala to je manje vjerojatno. Regulski 2010, 22, 26.

¹⁴⁵ Jensen 1969, 51; Bard 2007, 28;

Abusiru (Peta dinastija).¹⁴⁶ Da se u slučaju papirusa ne radi o isključivo kraljevskom materijalu, svjedoče pisma i testamenti iz istoga razdoblja,¹⁴⁷ kao i povezanost vojske i svećenstva s birokracijom.¹⁴⁸ Dakle, detaljna analiza natpisa i okolnosti u kojima se nalaze bezvrijedna je ukoliko se ne ukomponira u širi društveni aspekt razdoblja. Kao što ukazuju podaci korišteni u radu, pismo nije bilo element vezan uz kralja i najvišu elitu isključivo, s obzirom da su i drugi ljudi, iz nekraljevskog konteksta, pisali dokumente i koristili pismo.

3. 8. Lokaliteti

Predmeti kraljevske prirode su pronađeni u Abidu, gdje su najvjerojatnije kraljevi bili pokopani.¹⁴⁹ Međutim, sličnim tipovima objekata opremane su nekraljevske grobnice dužnosnika u drugim mjestima, kao na primjer u Abu Rawashu ili Sakari (slika 5).¹⁵⁰ U većini slučajeva ih prati *sereh* vladara, ali se niti ostala ikonografija poput ranoga prikaza *ba*, niti natpisi ne razlikuju.¹⁵¹ Međutim, vrlo su rijetki predmeti poput kamenih posuda od tvrdog materijala. Sugeriraju disparitet između kraljevskog i nekraljevskog konteksta te se mogu naći samo u Umm el-Qa'ab-u i kod Stepenaste piramide. Vjerojatni razlog tome je cijena za izradu takvih predmeta, tj. skupoća i dostupnost manje raširenog kamena te majstora koji ga može kvalitetno obraditi (Prilog 7.3 Tabla 3).¹⁵²

Razni lokaliteti imaju drugačiji stil pisanja i sadržaj natpisa, kao i samu tehniku zapisivanja. To se također mijenja kroz dinastije, te u Sakari, na primjer, u Prvoj dinastiji prevladava urezivanje natpisa na kamenu, dok se u Drugoj dinastiji sve više koristi tehnika crtanja. S druge strane, u isto vrijeme drugi lokaliteti, poput Abida, imaju obrnutu situaciju te prevladava tehnika urezivanja u Drugoj dinastiji. Nadalje, sama kvaliteta natpisa, odnosno znakova, je vrlo različita te su oni puno kvalitetnije izrađeni u centrima poput Abida ili Sakare u usporedbi s manjim mjestima bez kraljevskog konteksta poput Tarkhana ili Helwana. To bi sugeriralo da takva manja mjesta slijede obrasce, motive ili predloške koje postavljaju središta te da se pismo kao oblik kulturnog izražaja širi odozgo prema dolje.

¹⁴⁶ Bard 1999, 39; Rice 2005, 160.

¹⁴⁷ Bard 1999, 39.

¹⁴⁸ Morkot 2003, 54-55.

¹⁴⁹ Regulski 2010, 20.

¹⁵⁰ Isto 19, 23.

¹⁵¹ Janak 2011, 144.

¹⁵² Regulski 2010, 27, 30.

3. 9. Sadržaj natpisa

U prvim natpisima se ne pišu gramatički elementi.¹⁵³ Dakle, radi se o jednostavnim imenima mjesta (toponimi), osoba, predmeta, i tako dalje (Prilog 7.3 Tabla 4). Kraljevska imena su prva zapisana, vjerojatno u Naqada IIIA razdoblju, a prate ih tipična ikonografija poput *sereha* od IIIB razdoblja.¹⁵⁴ Uobičajeno su nacrtani crnom tintom na keramici (cilindrične posude), kurzivnim pismom, iako se ponekad koristila crvena boja,¹⁵⁵ ali bez posebnih konotacija. Drugi su bili urezani (posude za vino), ali postoje slučajevi i prebojavanja prilikom ponovne upotrebe (tabla 4).¹⁵⁶ U slučaju kamenih posude tehnika pisanja je obrnuta od keramike, što znači da se pretežito crta, a ponekad se pojavljuje i tehnika reljefa.¹⁵⁷

Najstariji predmeti s natpisima dosada pronađeni u Egiptu su pločice od slonovače i kosti u grobnici U-j u Abidosu i keramičke posude sa sličnim znakovima.¹⁵⁸ Na njima su se prikazivali razni animalni elementi poput škorpiona, školjaka, bikove glave na stupu, sokol, ribe, i slično,¹⁵⁹ dakle prikazi slični onima s preddinastičkih noževa koji se nastavljaju kroz kasnije dinastije.¹⁶⁰ Istraživač Günter Dreyer smatra da se radi o imenima, vjerojatno lokalnim vladarima, božanstvima i gradovima (tabla 4).¹⁶¹ Na primjer, oznaka s dva hrvača za grad je poznata s Libijske palete.¹⁶² Interpretacija se temelji na čitanju kasnijih hijeroglifa kojima su pločice prethodile,¹⁶³ kao na primjer roda i stolac: ba i st=bast=Bubastis.¹⁶⁴ Nadalje, autori poput MacArthur-a sugeriraju prvu upotrebu modificiranih glagolskih formi u imenu na dnu statue babuna: na primjer *hnp-hmm.w* =“neka Khnum bude zadovoljen“.¹⁶⁵ Od Qa'a se uz imena pojavljuju i nazivi institucija.¹⁶⁶

Natpisi vezani uz kraljeve su u većini slučajeva njihova imena, uz prateću ikonografiju, čiji korijeni sežu puno ranije s vjerojatnom dvosmislenom prirodom

¹⁵³ Regulski 2010, 28; Wengrow 2011, 101.

¹⁵⁴ Wengrow 2006, 209.

¹⁵⁵ Wengrow 2006, 202; Wegner 2007, 474; Regulski 2010, 21, 25.

¹⁵⁶ Regulski 2010, 21, 25.

¹⁵⁷ Isto 23.

¹⁵⁸ Oko 3300 g. pr. Kr.; Regulski 2010, 15.

¹⁵⁹ Wengrow 2006, 200; Regulski 2010, 17; Dreyer 2011, 134.

¹⁶⁰ Janak 2011, 148.

¹⁶¹ Hornung *et al.* 2006, 20; Dreyer 2011, 134; Wengrow 2011, 102-103.

¹⁶² Dreyer 2011, 135.

¹⁶³ Regulski 2010, 30; Wengrow 2011, 103.

¹⁶⁴ Dreyer 2011, 135.

¹⁶⁵ Temelji se na tome što ime nije složeno samo od znakova koji imaju takvu glasovnu vrijednost već se koristi glagolski način poput konjuktiva i dijateza poput pasiva. MacArthur 2010, 121.

¹⁶⁶ Regulski 2010, 23.

značenja.¹⁶⁷ Ona se postavljaju u *sereh*, pravokutnik koji je sugerirao pročelje palače, a samim time i kraljevsku ideologiju, ponekad uz prisustvo sokola. Kao jedan od najvažnijih se ističe *sereh* na pločici kralja Dena na kojemu se očitiju motivi, poput *sereha* i sokola, koji sugeriraju da je kralj božanstvena osoba.¹⁶⁸ Uobičajeno se nalaze nacrtani (na manjim cilindričnim posudama) ili urezani na keramici (na većim posudama za vino), najranije od Naqada IIIA2 razdoblja.¹⁶⁹ Nadalje, zapisuju se i važni događaji koji se vežu uz kralja.¹⁷⁰ Najčešće se spominju razne ceremonije, kao što je *sed*-festival, za koji je takva roba i bila potrebna. Pritom je ona specijalno napravljena za tu svrhu, što sugerira vrlo dobro očuvana tinta.¹⁷¹

Imena dužnosnika se pojavljuju kasnije od kraljevskih (od *Ahe*), ali na sličnim predmetima, kao što se spominje velikodostojnik *Hemaka* na cilindričnom pečatu ili na kamenim posudama.¹⁷² *Kaplony* smatra da se radi o darovima kojima su kraljevi opskrbili svoje podanike, kako bi ili zadržali ili pojačali utjecaj i lojalnost.¹⁷³ To se također nastojalo postići i postavljanjem stela u mjestima gdje je vladar imao stvarnu vlast. Uz imena vrlo često su pisane i titule, od kralja *Djera* na stelama.¹⁷⁴ Znakovi su gotovo identični onima koje koriste kraljevi te time sugeriraju, po *Assmannu*, svoju pripadnost tome krugu društva,¹⁷⁵ što se očituje i po njihovom sadržaju: „Jedini pratilac kralja“ ili „Gospodar tajni kraljevskih dekreta“.¹⁷⁶

Natpisi na stelama su praćeni s uobičajenom ikonografijom za kraljeve kao što su *sereh* i sokol te su od boljeg kamena poput kvarca, dok su privatne grublje izrade. Privatne nisu bile ograničene na administrativne velikodostojnike nego su ih imali i patuljci ili psi te se taj obrazac ponavljao i na drugim lokalitetima kao što su *Sakara* i *Abu Rawash*. Vrlo često predstavljaju i jedini uvid u identitet uz koju je pokojnik želio biti identificiran, poput drvodjelca, svećenika i slično, bez obzira je li on odgovarao njegovom životnom identitetu.¹⁷⁷ Stela psa su bile ograničene na vrijeme *Dena* te se čini da se radilo o prolaznom trendu

¹⁶⁷ *Assmann* navodi da znakovi predstavljaju i simbole vezane uz jezik i ikone koje reproduciraju elemente iz svijeta koji je okruživao Egipćane te su poslužili kao motiv. *Regulski* 2010, 17; *Assmann* 2011, 154.

¹⁶⁸ *Trigger* 2004, 66; *Regulski* 2010, 17; *Wengrow* 2011, 101.

¹⁶⁹ *Wegner* 2007, 487; *Regulski* 2010, 17.

¹⁷⁰ *Wengrow* 2011, 101.

¹⁷¹ *Regulski* 2010, 21, 27-28.

¹⁷² *Regulski* 2010, 20, 23; *Wengrow* 2011, 101-102.

¹⁷³ *Kaplony* 1963, 380; *Bard* 1999, 36; *Regulski* 2010, 28.

¹⁷⁴ *Rice* 2005, 73; *Regulski* 2010, 40.

¹⁷⁵ *Assmann* 2011, 108; također *Gaur* 2000, 8.

¹⁷⁶ *Rice* 2005, 160.

¹⁷⁷ *Regulski* 2010, 40 – 42.

njegovoga vremena, iako je nejasno iz kojega su razloga dobivali vlastite stele.¹⁷⁸ Patuljci su na stelama također označeni pridjevom *neferet*, koji bi ih označavao kao dobre i zabavne, ali vrlo ugledne i poštovane na što ukazuje posjedovanje stele. S druge strane, mogli su držati i drugačije, svakodnevnije poslove poput ribara ili obrtnika,¹⁷⁹ u čemu se očituje percepcija tih ljudi među Egipćanima.

Hijerarhija društva se očituje u ovim natpisima, s obzirom da ih većina sadrži samo nekoliko natpisa, dok su stele Sabefa i Merke iz vremena kralja Qa'a daleko složenije te ih titule povezuju s dvorom.¹⁸⁰

S ulaskom u Staro kraljevstvo osim promjena u tehnici pisanja mijenja se priroda natpisa: biografija, kopije dekreta, pogrebni ugovori, oporuke, pisma, hramski računi, itd. (tabla 1, 4).¹⁸¹ Oni se nalaze na zidovima grobnica, lažnim vratima, panelima u uzdignutom reljefu, najviše u Stepenastoj piramidi. Preteča su im najvjerojatnije natpisi poput imena pokojnika ispisana crvenom tintom u pomoćnim grobovima oko kralja Djeta.¹⁸² Međutim, nisu ograničeni na određeni lokalitet te se mogu pronaći i u Gebeleinu ili Sakari.¹⁸³ Priroda natpisa sugerira i ekonomsku i regionalnu administraciju i organizaciju države u tome vremenu.¹⁸⁴

Natpisi na stijenama čine manji korpus, ali su vrlo sugestivni. Njima su vladari poput Narmera nastojali zabilježiti sponzorirane ekspedicije, na primjer u Wadi el-Qashu, ili službene trgovačke rute, poput Djeta u Wadi Abbad-u,¹⁸⁵ iako Dreyer naglašava kako se točna priroda odnosa ne može ustvrditi.¹⁸⁶ Ikonografija se uglavnom sastoji od nautičkih motiva,¹⁸⁷ što bi sugerirala interes vladara u pustinju kao tranzicijsko područje od doline Nila do Crvenoga mora.

Vrste natpisa istražene u ovome poglavlju predstavljaju preteče vrhuncu promatranog razdoblja-Tekstovi piramida, to jest standardizaciji znakova.¹⁸⁸ Jednako tako indiciraju razvojni put, tematiku i promjene kroz koje je pismo prolazilo do konačne prakse pisanja tih

¹⁷⁸ Moje uvjerenje je da se radilo o emocionalnim vezama psa i vlasnika iako je ono nemoguće dokazati na temelju arheološkog zapisa. Ali, agentivna priroda takvih ukopa bi sugerirala osobne želje vlasnika ili njegove obitelji.

¹⁷⁹ Petrie 1900, 27.

¹⁸⁰ Wilkinson 1999, 93.

¹⁸¹ Fischer 1989, 71; Loprieno 1995, 21; Wilkinson 1999, 92.

¹⁸² Dodson 2001, 15; Bard 2007, 27-28; Regulski 2010, 42-43.

¹⁸³ Watrin 2003, 573; Regulski 2010, 43-44.

¹⁸⁴ Wilkinson 1999, 93.

¹⁸⁵ Wilkinson 1999, 95; Regulski 2010, 45; Wengrow 2006, 2011.

¹⁸⁶ Dreyer 2011, 135.

¹⁸⁷ Wilkinson 1999, 40; Regulski 2010, 45.

¹⁸⁸ Jensen 1969, 51; Loprieno 1995, 20-21; Bard 1999, 39.

tekstova. Upravo se u njima stapaju različite forme i vrste tekstova te se uspostavlja kanon potrage za vječnim životom.¹⁸⁹ Time bi se opovrgnula Assmannova tvrdnja da do standardizacije elemenata dolazi isključivo zbog nestanka ranijih tradicija.¹⁹⁰

Manje specijalizirani natpisi, na primjer na pločicama od slonovače ili kosti, sugeriraju vrstu sadržaja posuda na primjer. Ponekad označavaju i različitu kvalitetu, kao što je slučaj sa uljem, gdje je ulje *mrw* vjerojatno iz kraljevskog posjeda Tjehenu najkvalitetnije.¹⁹¹ Regulska sugerira kako su ulja niže kvalitete označena i jednostavnijim etiketama te im je natpis nacrtan, a ne urezan.¹⁹² Osim ulja, spominju se i druga roba kao što je kruh, meso, žitarice ili pivo,¹⁹³ dakle nužni proizvodi svakodnevnog života.¹⁹⁴ Od Djeta nadalje osim kraljevskih imena nailazi se i na imena dužnosnika na etiketama, koje prate institucije od Dena kada je pismo već vrlo razvijeno.¹⁹⁵

3. 10. Analiza slučaja: natpisi Abida i Naga ed-Deira

U većini slučajeva materijal koji se proučava kada se istražuje dinastijski Egipat pripada faraonima ili kraljevskoj obitelji. U ovoj analizi sučeljavam pisane nalaze iz dva različita mjesta iz ranodinastijskoga Egipta. Prvo, Abid, pripada spomenutom krugu kraljevskog sloja društva s obzirom na grobove prvih vladara i njihovih slugu koji ih okružuju. S druge strane, Naga ed-Deir je groblje na suprotnoj obali Nila (istočnoj), direktno nasuprot Abida, ali se radi o elitnom groblju s drugačijom elitom.¹⁹⁶ Nastojati ću istražiti sličnosti i razlike u sadržajima natpisa i predmetima na kojima se pisalo komparirajući ove lokalitete te što se može zaključiti na temelju toga. Iako ono neće nužno reflektirati pravo stanje za čitav Egipat i odnos između središta i takvoga mjesta, vrlo vjerojatno i po mome sudu predstavlja sliku koja odražava realne odnose između takva dva entiteta. Dakle, nekraljevsko mjesto s lokalnom administracijom ima sasvim sigurno značaj, ali je on puno manji od drevnoga mjesta pokopa vladara poput Abida, te se na taj način mogu usporediti i druga slična manja mjesta s lokalnom administracijom, bez kraljevskog elementa.

¹⁸⁹Forman and Quirke 1996, 33; Bard 1999, 43.

¹⁹⁰ Assmann 2011, 106-107.

¹⁹¹ Regulski 2010, 18-19; Wengrow 2011, 101.

¹⁹² Regulski 2010, 34.

¹⁹³ Isto 21, 25-26, 30.

¹⁹⁴ Campbell 1997, 51-52.

¹⁹⁵ Regulski 2010, 26; MacArthur 2010, 121.

¹⁹⁶Ta elita nije direktno vezana uz vladara jer bi inače bila pokopana u njegovoj blizini, poput pomoćnih grobova koji se nalaze oko kraljevskih grobnica u Abidu.

Potrebno je naglasiti zašto razdvajam ova dva mjesta, odnosno na temelju čega. Kao prvo, Abid smatram središtem, u ovome slučaju kulturnim, s obzirom na ukop vladara Ranodinastijskog Egipta te je ta elita u drugačijem kontekstu od elite u Naga ed Deiri. Drugo, sam opseg groblja i broj grobova je daleko veći u Abidu gdje je otprilike 1000 grobnica iz Prve i Druge dinastije u usporedbi s 50-tak grobova iz istoga razdoblja u Naga ed Deiri.¹⁹⁷ Nažalost, nisam u mogućnosti sagledati funkciju naselja Naga ed Deir kako bi se ta elita postavila u širi kontekst. Razlog tomu je što naselje dosada nije pronađeno nego se vjerojatno nalazi ispod modernih sela, bilo je izrađeno od manje trajnog materijala ili se nalazi u poplavljenom području prekriveno nilskim blatom.¹⁹⁸ Dakle, nemoguće je s toga stajališta ustvrditi koliko se naselje i elita razlikuju po svojoj funkciji od elite Abida. Međutim, uzimajući u obzir titule i druge prikaze nastojao sam rekonstruirati razlike među tim natpisima u zaključku poglavlja, koje govori o razlikama među ljudima.

3. 10. 1. Abid

Predmeti s natpisima iz ranodinastijskog Abida pronađeni su u grobnim kontekstima kraljeva i njegovih slugu. Sadržaj kraljevskih grobnica se imitirao u drugim mjestima, u onoj mjeri u kojoj je to bilo moguće, kao što sugeriraju nalazi iz Naga ed-Deir. Najbrojniji predmeti s natpisima su oni svakodnevnih poput keramike. Nekoliko je varijanti „zapisivanja“ na keramičkim posudama te se prvenstveno pisalo kurzivnim hijeroglifima,¹⁹⁹ koji su mogli biti napisani prije ili poslije pečenja. Osim toga, na primjer, pečati su se utiskivali dva puta na čep koji se nalazio na otvoru posude, prije nego se posuda osigurala užetom za daljnje putovanje. Čep je mogao biti od različitog materijala, poput žute gline ili crnog nilskog blata, koje je puno lošije kvalitete te su natpisi uglavnom nečitljiviji. Ponekad su otisci od istoga pečata, a ponekad od dva različita.²⁰⁰ Otisci su se mogli stavljati i na komade gline koja je bila pričvršćena na posude pomoću užeta. Petrie smatra kako su pečati bili uglavnom od drveta (zbog otiska pukotina koje su ostavljali), ali je pronađeno i puno pečata od kamena. Nažalost, Petrie u objavi ne radi razliku među pečatima na temelju materijala te se ne može zaključiti je li jedna vrsta titula i natpisa bila isključivo prisutna na određenoj vrsti pečata.

¹⁹⁷ Abidska nekropola se sastoji od nekoliko različitih groblja iz druge polovice 4. tisućljeća i početka 3. tisućljeća: Groblje U (preddinastijsko), Cemetery B (protodinastijsko), Umm el-Qa'ab (ranodinastijsko), Sjeverno groblje (Cemetery N, ranodinastijsko). Promatrani su grobovi iz Umm el-Qa'ab-a gdje se nalaze kraljevske grobnice vladara Prve dinastije i zadnje dvojice Druge dinastije te nisu uzimani u obzir grobovi oko pogrebnih palača u Sjevernoj nekropoli.

¹⁹⁸ Bard 1999, 104 1 – 105.

¹⁹⁹ Petrie 1900, 34.

²⁰⁰ Petrie ne specificira radi li se o istoj osobi s drugačijom titulom ili o različitim službenicima. Petrie 1900, 24.

Međutim, priroda natpisa je vrlo slična na svima te je moguće da se ono nije razlikovalo.²⁰¹ Pečati su bili samo nekoliko centimetara veliki: od 2.5cm do 8.25cm visoki te ponekad 5cm široki. Petrie je osim otisaka pečata na posudama uočio i urezivane crtice, koje su vjerojatno označavali kvantitetu, te su urezivane dok je glina još uvijek bila mokra.²⁰² To sugerira vrlo dobru organiziranost radionica i državnog aparata s obzirom da se unaprijed određivalo što će ići u posudu i koliko, već tada u ranoj fazi države.

Otisci pečata su donosili imena kraljeva i njegove različite titule u nekoliko stotina primjeraka te se ponekad miješaju s raznim tipovima otisaka ranijih vladara, kao što je slučaj s pečatima Merneith i Den (katalog 1.7; slika 6 i 10). Tipovi nisu standardni te se promjene i napredak u detaljnosti znakova vidi, na primjer, ako se usporede natpisi kralja Anedjiba s Djetom ili Kaom čiji su znakovi puno jednostavniji. Također, sokol se počinje postavljati na sereh, od vremena Narmera, unutar koga se zapisuju imena, što nije bio slučaj kod ranijih vladara poput Ka. Uz imena vrlo su često prisutni i kraljevski simboli moći poput sokola s žezlom u Horusovom imenu Ahe. Nadalje, po vladarevoj smrti njegovi službeni pečati se nisu mogli koristiti što sugeriraju praznine u pečatima kao što smatra Petrie.²⁰³ Također su zapisivali kraljevske posjede ili izvore materijala („upravitelj grada kamenoloma Het-nub“) te zgrade poput tvrđave ili hramova („svetih ptica“) koje su se odnosile na određeno mjesto, na pločicama od bjelokosti. Rjeđe su određene zgrade imenovane, poput palače Anedjiba (Hor-pa-ua). Nadalje vrlo česti su i prikazi i imena božanstava te životinja povezanih s njima poput psa, majmuna ili lava.²⁰⁴ Vrlo rijetko su na tim ranim natpisima prisutni determinativi (poput oznaka za muškarca ili ženu) te se određene riječi izostavljaju ukoliko nije nužno za smisao poruke.²⁰⁵

Ekskluzivniji predmeti na koje se pisalo su stele te one sadrže kraljevska i podanička imena. Na primjer, na steli Merneith (visokoj 1.5m) njezino ime je napisano znakovima alatke *mer* i dvostrukog štapa ili strijela, iako su se na nekim cilindričnim pečatima od crnog steatita s njenim imenom ponekad koristili znakovi motike, alatke *mer* i fonetskog komplementa *r* (usta). Sličan obrazac slijedi i stela od crnog kvarcita kralja Qa'a.²⁰⁶ Takve su stele ukopane djelomično u zemlju, (na što sugerira istrošenost od pijeska), kako bi natpis bio

²⁰¹ Petrie 1900, 43 – 44.

²⁰² Petrie 1900, 24 – 25.

²⁰³ Petrie 1900, 24 – 27, 37 – 38, pl. XXVIII. 77; Petrie 1901, 19.

²⁰⁴ Petrie 1900, 24 – 26, 39, 41 – 42.

²⁰⁵ Petrie 1900, 34 – 35; Petrie 1901, 54.

²⁰⁶ Petrie 1900, 26, 34, 37.

čitljiv prolaznicima te kako bi se vrlo vjerojatno pritom izrekla molitva za preminule vladare kao zajedničke pretke.²⁰⁷

Osim stela vrlo sugestivne su i ploče od ebanovine ili slonovače na kojima je prikaz podijeljen na dvije polovice: na jednoj se prikazuje određeni događaj (poput „osvajanja 30 teritorija“) uz prateći natpis i oznaku za godine, dok se na drugoj polovici navode imena i titule vladara.²⁰⁸ Također, vladarska simbolika se očituje i iz narukvice pronađene u grobu kralja Djera gdje su glavni motivi serehi sa sokolima.²⁰⁹

Privatne osobe su uglavnom zapisivale svoje titule/funkcije uz imena, poput vezira Hemade da je bio nositelj kraljevskog pečata, ili kraljevski kovači ili liječnici u drugim slučajevima.²¹⁰ U tim slučajevima pečati odgovaraju (po stilu pisanja, formulama, i slično) drugim zapisima poput onima na stelama. Najkvalitetnija pronađena stela je „čuvara palače, grobnice i nadglednika Sed festivala“ Sabefa (iz pomoćne grobnice kralja Qa'a) na kojoj je natpis najprije skiciran crvenom tintom, potom napisan crnog tintom te uklesan.²¹¹ Osim titula ponekad se zapisivala i određena karakteristika čovjeka koja se isticala u pozitivnom smislu, kao što sugeriraju stele patuljaka ili stranaca te su takvi ljudi bili ravnopravni ostalima,²¹² što ne bi podržavalo uobičajenu konstataciju o Egipćanima kao vrlo ksenofobičnom narodu, u Ranodinastijskom razdoblju.

3. 10. 2. Naga ed-Deir

Ranodinastijsko groblje u Naqa ed-Deir označeno je kao N.1500 te ga je iskopavao George Reisner na početku 20. stoljeća. Sadrži oko 50 grobova iz vremena Prve i Druge dinastije koji su građeni vrlo slično standardnim grobovima Abida i drugih nekropola u blizini (N. 3000)²¹³ iz ranijeg, kasnijeg ili istoga razdoblja: pravokutne jame obložene čerpićem s nekoliko prostorija (ponekad samo simboličnih). Neke su imale nadgradnju, dok su veće grobnice imale niše te zid koji ih je opasao.²¹⁴ Grobnice Druge dinastije se od onih Prve razlikuju u krovu. Dok se u Prvoj krov gradi od drvenih greda (južni dio nekropole), u

²⁰⁷ Petrie 1900, 27; Petrie 1901, 33.

²⁰⁸ Petrie 1900, 40 – 41.

²⁰⁹ Petrie 1901, 17, pl. I.

²¹⁰ Petrie 1900, 25, 38, 41.

²¹¹ Isto 26, pl. XXXVI. 48.

²¹² Isto 27, 38.

²¹³ Nekropola 3000 je iz Druge dinastije.

²¹⁴ Reisner 1908, 3, 6, 12.

Drugo se grobnice natkrivaju korbalmim svodovima (sjeverni dio).²¹⁵ Manje grobnice, po Reisneru, okružuju veće te ih kopiraju u stilovima gradnje i ukrašavanja (poput grobnice 1611), iako u manjem opsegu. Međutim, stilovi gradnje i sadržaj se kopiraju iz kraljevskih grobnica Abida, iako je manje vjerojatno da se ono moglo direktno vidjeti iz Naga ed-Deir,²¹⁶ ali se svakako moglo posjetiti.

Keramičke posude odgovaraju keramici pronađenoj u Abidu i sličnim lokalitetima (Deir el-Ballas) iz toga razdoblja, iako u Abidu postoji više vrsta te se na više vrsta posuda zapisuje.²¹⁷ S druge strane postoje primjerci koji su vjerojatno izrađivani u lokalnim radionicama, što sugerira njihova lošija kvaliteta. Natpisi na njima nisu pratili određeni obrazac zapisivanja te su mogli biti napisani prije ili poslije pečenja, kao i u slučaju Abida. Posude na kojima se zapisivalo su bile uglavnom crvena keramika sa smeđom unutrašnjošću (ovisno o pečenju), glačana poslije pečenja te s natpisima o količini piva ili žitarica, kao i u Abidu. U Naga ed Deiri se pisalo na samo tri tipa posuda (I, III i XXIX), u koje se vjerojatno stavljalo pivo ili žito, iako postoji mnoštvo drugih tipova s istom funkcijom te je nejasno zašto su ti tipovi izdvojeni za natpis.²¹⁸ Osim kraljevskih imena na posudama su se vjerojatno još zapisivala imena njegovih službenika vrsta robe, količina ili vlasništvo, te sugerira povezanost ljudi i materijala Naga ed-Deir i Abidosa s istim izvorima robe.²¹⁹

Osim keramičkih posuda u grobnice su pohranjivane i kamene od raznih vrsta: alabaster, škriljac, od vulkanskog pepela, kršnika, vapnenca, mramora; u različitim bojama poput crne, žute, ružičaste, itd. One su mogle odgovarati broju keramičkih posuda ili biti u puno manjemu broju.²²⁰ Međutim, za razliku od Abida, tek se mnogo kasnije počinju urezivati natpisi na njima.

Predmetima iznimne namjene se smatraju pečati, koji su vrlo često u ovome kontekstu ukomponirani s drugim predmetima poput ogrlica od bijelih, kamenih perli u grobnici 1501 (cilindrični pečat je od crnog steatita). Za razliku od Abida u kojemu pečati pripadaju kraljevskoj obitelji, dužnosnicima i velikodostojnicima, u Naga ed-Deiri 14 cilindričnih pečata (i jedan otisak) pripadaju nekraljevskim osobama, uglavnom iz Druge dinastije

²¹⁵ Korbalmi svodovi su izgrađeni od kamenih ploča koje se preklapaju te stvaraju time kupolasti svod koji završava vršnim kamenom. Isto 8.

²¹⁶ Reisner 1908, 9, 11 – 12, 14.

²¹⁷ Isto 9, 14.

²¹⁸ Isto 90 – 91, 94.

²¹⁹ Isto 122, 125.

²²⁰ Isto, 99.

(11:3).²²¹ Ukupno se pojavljuje 27 različitih znakova (na primjer ptica ibis) koji ispisuju imena i titule (poput „Nadglednika vode“), iako se ona razlikuju od Abida te se paralele ne mogu pronaći ni na ostalim predmetima poput stela. Međutim, znakovi koji se koriste su istoga tipa, iako izokrenuti. Osim imena i titula, vrlo čest prikaz (na pet pečata) je i sjedeći čovjek ispred stola s kruhom, što je vjerojatno dio titule.²²²

Iako je većina pečata (9) pronađeno u jednoj grobnici (1605) oni pripadaju različitim ljudima te pokazuju znakove dugotrajne i konstantne upotrebe, što bi sugeriralo posebnu povezanost s osobom iz grobnice po Reisneru,²²³ iako nije moguće ustvrditi točnu prirodu odnosa. Ova grobnica, iz vremena Peribsen, se ne razlikuje arhitekturno od drugih poput 1571, 1514, 1515, 1513, 1586, 1584, 1572, 1626 koji također imaju stepenice i pet prostorija.²²⁴ Po sadržaju poput kamenih i keramičkih posuda se također ne ističe. U drugim se grobnicama, poput 1513, nalaze, na primjer, kamene posude od različitoga kamena u puno većem broju (55 nasuprot 10), iako su posude istoga tipa, dok su grube crvene keramičke posude standardne. Od ostaloga se ipak ističe kostur teleta i bakrene igle, pronađeno isključivo u toj grobnici.²²⁵ Uz pečate se s time pokojnik ističe, što je vjerojatno vezano uz titule koje su nalazile na pečatima raznih ljudi poput arhitekta, nadglednika vode i svećenika, kao što Reisner čita.²²⁶ S obzirom na to da se pečati nalaze u ovome grobu u tolikome broju sugerira se važnost pokojnika, iako detaljnije rješenje ostaje samo teorija zasada. Osim te grobnice ističe se i 1532 u kojoj je pronađen zlatni okvir za pečat uz druge zlatne predmete poput nakita vrlo dobro i tanko obrađenog (ogrlice, narukvice, privjesci životinjskog oblika, perle) i mnoštvo potrganog i neobrađenog zlata.²²⁷ Ostali sadržaj groba je standardan po materijalu te se sastoji od kamenih posuda od različite vrste kamena (4), ali i mnoštva keramičkih posuda (71).²²⁸ Druge grobnice s pečatima (1501, 1604, 1562) nemaju istaknut sadržaj kvantitativno ili kvalitativno niti im se grobnice razlikuju arhitekturno od ostalih suvremenih.²²⁹

²²¹ Isto 118 – 119.

²²² Isto 120 – 121.

²²³ Reisner 1908, 122.

²²⁴ Reisner 1908, 54 – 55,

²²⁵ Reisner 1908, 48 – 50, 54 – 55.

²²⁶ Reisner 1908, 121 – 122.

²²⁷ Reisner 1908, 30 – 32.

²²⁸ Isto 99.

²²⁹ Isto 22, 24, 59.

3. 10. 3. Kraljevska nasuprot nekraljevskoj nekropoli

Analiza ukazuje i na sličnosti i na razlike između pisma i natpisa u Abidu i Naga ed-Deiri. Sličnosti i razlike se mogu podijeliti u nekoliko kategorija: po sadržaju, po stilu i po pismu. Po sadržaju su se mjesta razlikovala s obzirom na vrste titula koje su ljudi isticali te imena ljudi i vladara. Nadalje, stil predmeta i natpisa se razlikuje te je on niže kvalitete u Naga ed-Deiri nego u središtu poput Abida. Također, promjene su manjeg intenziteta i puno se lakše prate u Abidu, s obzirom na naglašenost kraljevskog konteksta. Konačno, velika diferencija su predmeti iznimne namjene, koji su puno češći i rašireniji u Abidu nego li je to slučaj u Naga ed-Deiri. Iako postoje primjerci u nekraljevskoj nekropoli koji potpadaju u tu kategoriju, jasno je da ta praksa nije ni približno toliko raširena kao u slučaju kraljevske nekropole što sugeriraju sadržaji grobova koje je Petrie iskopao i objavio poput pločica od slonovače, drveni namještaj ili kamene stele.²³⁰

Sam sadržaj ukazuje na određeni način razmišljanja koji je razlikovao ova dva mjesta. Na primjer, imena vladara su ponekad sugerirala njihovu privrženost određenom božanstvu, kao što se može pretpostaviti za Merneith te s time možda i važnost određenog mjesta štovanja toga božanstva (božica Neith je svoje kultno mjesto imala u Saisu još u preddinastijskom razdoblju).²³¹ Tako nešto se ne može ustanoviti za većinu imena službenika, što sugerira drugačiju praksu te moguća lokalna vjerovanja. Ponekad su natpisi toliko sažeti da je nemoguće ustanoviti njihovo značenje. Vrlo vjerojatno se radilo o nečemu što se podrazumijevalo za stare Egipćane, odnosno one kojima je natpis bio namijenjen, te su se izbacivale nepotrebne riječi, što predstavlja problem za znanstvenike danas.

Paralelne promjene stilova, znakova pisma i metoda i tehnika izrade se očituju na pronađenom. Po tome se može zaključiti kako su neki predmeti potjecali iz istih radionica, poput keramičkih posuda s istim natpisima (imena kraljeva). Nadalje, i u jednom i u drugom mjestu se u određenim slučajevima naglašava individualnost. Dakle, postoje generalni obrasci koji se prate pri opremanju groba i natpisu, ali se od toga ponekad odstupa u nekim segmentima te osoba ulaže više u određeni predmet ili predmete s obzirom na materijal, količinu, natpis i slično.

Razlozi sličnosti također nisu jednoslojni. Promjene u kvaliteti natpisa i detalja sugeriraju napredak struke, odnosno sposobnosti i vještina majstora koji su ih izrađivali te da

²³⁰ Vidi npr. Petrie 1900, pl. XIII – XXXI.

²³¹ Petrie 1900, 37.

su se ti trendovi pratili u oba mjesta.²³² Na primjer, Petrie uspoređuju prikaze na stelama Hesya i Seker-kha-baua i starijih prikaza kako bi ukazao na razvoj s kraja Prve dinastije i Treće dinastije.²³³ Jednako tako se mijenjalo i pismo, što se naročito može pratiti na pečatima i stelama uspoređujući kronološki starije i mlade natpise.²³⁴ Međutim, ono je daleko manje izraženo u Naga ed-Deiri nego li je to slučaj s Abidom, što je i očekivano s obzirom na važnost gradova te su predmeti puno grublji u nekraljevskom kontekstu.²³⁵ S druge strane, određeni predmeti, poput nekih vrsta keramike, dolaze iz istih izvora za oba mjesta,²³⁶ što bi sugeriralo otvorenost nabave tih posjeda i radionica.

Nekoliko je mogućih razloga i uzroka za navedene razlike između natpisa na pečatima: kao prvo, ljudi iz Naga ed-Deira su imali različite titule od ljudi iz Abida (Petrie sugerira da je razlog tomu drugačije podrijetlo i lokalne partikularnosti iz preddinastijskog doba, čemu bih ja pridodao različit društveni sloj); drugo obrtnici koji su izrađivali takve predmete²³⁷ su se razlikovali među lokalitetima te su natpisi bili grublje napisani (iako bi se sa sigurnošću to moglo potvrditi poslije detaljnije paleografske analize). S obzirom na različitosti titula između Abida i Naga ed-Deir službenici su vrlo vjerojatno obavljali različite poslove. Međutim, s obzirom na nedostatak konkretnijih konteksta natpisa te povezanosti s životom pokojnika, nisam u mogućnosti točnije ustvrditi administrativne uloge i razlike između ova dva mjesta. S obzirom da su keramičke posude pečatima označavane kraljevskim imenima i pečatima drugih službenika, a ne službenika iz Naga ed-Deir, može se zaključiti kako su takvi predmeti s natpisima²³⁸ bili pod centralnom upravom kraljevskih posjeda, te da su pokopani službenici obavljali druge dužnosti, nevezane uz grobne priloge.

Na ekskluzivnost također ukazuju predmeti poput tabla od slonovače,²³⁹ koje se ističu svojom materijalnošću i sadržajem te se ne nalaze u mjestu poput Naga ed-Deir. Također, sličan obrazac sugeriraju kamene posude, koje su istoga tipa kao što se može vidjeti u objava materijala Petriea i Reisnera.²⁴⁰ Iako nije potpuno jasno zašto je to tako, sam natpis s kraljevskim imenom bi mogao sugerirati ekskluzivnost abidskih pokojnika u tome slučaju. S druge strane, čini se da ekskluzivnost ponekad uvelike ovisi o individualnosti pokojnika, što

²³² Također Petrie 1900, 37.

²³³ Petrie 1900, 45; pl. XLVI.

²³⁴ Isto pl. XIX; XXVII.

²³⁵ Na primjer, mogu se usporediti privatne stele s Petrie 1900, XXXIV. i kraljevske.

²³⁶ Usporedi Petrie 1900, pl. XXXIX. 1-7 i Reisner 1908, pl. LIVb. 33.

²³⁷ Petrie 1900, 36, 42; Reisner 1908, 120.

²³⁸ Na primjer Reisner 1908, 91 fig. 165.

²³⁹ Petrie 1900, 43, pl. XII.

²⁴⁰ Petrie 1900, 18 – 21; Petrie 1901, pl. XLVI – LIII; Reisner 1908 pl. 46 – 51.

bi sugerirao zlatni okvir za pečat pronađen u Naga ed-Deiri, koji je jedino mogao pripadati bogatom vlasniku groba 1532, iako je taj primjer iznimka s obzirom da nema drugih.²⁴¹ Smatram da bi sadržaj grobnice mogao sugerirati profesiju pokojnika te bi predmeti predstavljali njegov osobni rad, ali se to ne može sa sigurnošću tvrditi. Ova osoba, kao i pokojnik iz 1605, vjerojatno predstavljaju značajnije službenike, dok su u ostalim grobovima s pečatima pokopani niži službenici, s obzirom na ostatak njihovih grobnih priloga. Može se zaključiti kako u određenim razdobljima pojedine osobe probijale do viših položaja u društvu, što im je omogućilo takve ukope.

Natpisi pronađeni u grobovima u Naga ed-Deiri jedni su od najstarijih nekraljevskih zapisa, osim pomoćnih grobova iz Abida koji se ipak nalaze u kraljevskom kontekstu. To bi dalje sugeriralo kako pismo nije nastalo za potrebe kraljevske elite i vladara, već i za praktičnu i široku upotrebu svakodnevnog života u drugim nekraljevskim nekropolama. Međutim, predmeti i natpisi u Abidu su popraćeni daleko značajnijim motivima kraljevskih simbola moći, što ukazuje na drugačiju praksu i način razmišljanja Egipćana toga razdoblja. Drugačije titule pokojnika u ova dva konteksta kroz vrijeme²⁴² sugeriraju različite uloge te elite, iako se lokalni karakter ne može ustvrditi sa sigurnošću. Međutim, s obzirom na upotrebu lokalnog materijala u izradi nekih tipova keramike, prisutnost lokalnih kultova i motiva, ono je vrlo vjerojatno. Svakako da su postojale određene paralele među mjestima i generalni obrasci koju su se pratili ili imitirali poput istoga tipa keramičkih posuda s istim natpisima (naziv robe najčešće), ali je prevladavajući faktor bio lokalan. Vrlo vjerojatno nisu bili nametani s obzirom na prisutnost određenih „privatnih“ motiva poput čovjeka koji sjedi ispred stola (pronađeni diljem Egipta) i korištenje istih tipova znakova, ali za različite titule i natpise u lokalnom kontekstu, za što Jay smatra da se može vidjeti i u drugim lokalitetima.²⁴³ Nije bilo drugačijih mogućnosti izrade i oblikovanja s obzirom da su lokalni majstori vjerojatno bili trenirani u velikim kulturnim sjedištima poput Abida (s obzirom na kraljevske grobnice) gdje su od svojih učitelja preuzimali motive i dodavali svoje.

U prikazima poput stela i načinu slaganja teksta i slike se vrlo često mogu prepoznati temelji kasnijih praksi egipatske kulture, kao što sugerira lik Sabefa na svojoj steli (stojeći s štapom), što će se kasnije preuzeti kao glavni motiv za skulpture Staroga kraljevstva.²⁴⁴

²⁴¹ Reisner 1908, pl. IX.

²⁴² Isto 120.

²⁴³ Jay 2010, 63.

²⁴⁴ Petrie 1900, 44.

3. 11. Promjena pisma od prvih znakova do početka Staroga kraljevstva

Sa sve većom integracijom društva nastala je potreba za daljnjim načinima povezivanja i kontrole stanovništva. Ta centralizacija moći i utjecaja te kontrola egzotične robe i njene distribucije se nalazila u rukama manjine te su upravo takvi procesi bili ključni u razvoju pisma.²⁴⁵ Bard sasvim sigurno ispravno sugerira da je do ujedinjuje došlo kroz nekoliko slojeva: osvajanje, savezi, trgovačka prevlast. Smatra se da je samo 1% stanovništva bilo pismeno u Ranodinastijskom razdoblju.²⁴⁶ Međutim, s tom računicom se ne bih složio iz razloga što ona ne uzima u obzir višeslojnost pojma pismenosti, s obzirom da su osobe koje su „pisale“ mogle biti nepismeni klesari koji su klesali po dobivenom obrascu bez znanja o značenju znakova.²⁴⁷

Kao što se smatralo po sadržaju, ali i što sugeriraju podaci iz ovoga rada, pismo je nastalo kako bi informacije bolje cirkulirale i bile spremene s jedne strane,²⁴⁸ ali i iz razloga propagande, religije i vladarskog autoriteta.²⁴⁹ U tome se očituje propagandni aspekt pisma, jer ono sugerira prosperitet koji dolazi od kralja. Također se njime počinju označavati važniji događaji kao što su porezi, gradnje, ratovi i slično tek od Khasekhemwyija,²⁵⁰ te time postaju preteče analima kasnijeg Starog kraljevstva od kojih je najpoznatiji Kamen iz Palerma.²⁵¹ Međutim, ti su se obrasci mijenjali s vladarima i u različitim dinastijama, često se vraćajući na starije formate (poglavlje *Od ideograma do grafema*).²⁵²

S obzirom na rasprostranjenost pisma, koje se širilo na posudama proizvodima s kraljevskih posjeda, autori poput Wengrowa zaključuju da se radi o kraljevskoj kontroli distribucije robe, za potrebe pogrebnih ceremonija te svakodnevnog života.²⁵³ Nadalje, to bi upućivalo na kraljevske posjede kao najveće proizvođače takve vrste robe, poput ulja. Jednako tako bi sugeriralo i kontrolu nad znakovljem i pismom, barem na elitnim predmetima,²⁵⁴ iako ono u konačnici ciljano dolazi u kontakte s „običnijim“ ljudima.

²⁴⁵ Hall 1994, 178; Bard 1999, 30; Wengrow 2011, 99.

²⁴⁶ Bard 2007, 30, 32; Wengrow 2011, 100.

²⁴⁷ Na primjer vidi Keller-Cohen 1994, 15; Michalowski 1994, 50; Baines 2007, 50.

²⁴⁸ Gaur 2000, 4; Wengrow 2011, 100;

²⁴⁹ Houston *et al.* 2003, 431; Wengrow 2011, 101.

²⁵⁰ Dioritna posuda Regulski 2010, 25, 31, 34; Wengrow 2011, 101; Assmann 2011, 149.

²⁵¹ Od Ninetjer drugačije; Hornung *et al.* 2006, 19-20; Regulski 2010, 34; Assmann 2011, 149.

²⁵² Regulski 2010, 34-35.

²⁵³ Wengrow 2011, 102; također Regulski 2010, 14-15 fig. 2.1.

²⁵⁴ Wengrow 2011, 102.

Konačno, raširenost predmeta s imenima vladara upućivala bi na opseg vlasti pojedinog vladara, kao na primjer Ahe ili Narmera i u Sakari i u Abidu.²⁵⁵

Povrh toga, moguće je doznati nešto o ljudima koji su stavljali natpise na predmete. Pigmenti pronađeni na pločicama iz U-j sugeriraju potrebu za određenim vještinama pri izradi takvih objekata s obzirom na potrebno znanje pri izradi boje i samih predmeta te se vjerojatno radilo o vrlo kvalificiranim radnicima.²⁵⁶

U konačnici se čini kako je postojala poveznica između funkcije, oblika, tehnike pisanja i sadržaja posuda. Čini se kako su neki oblici posuda s natpisima specifični za pogrebni kontekst, poput zdjela i tanjura u kojima se nisu mogli prevoziti proizvodi. Vrlo slično tomu je i sam materijal na kojemu se pisalo te su neki bili samo kraljevski, a radi se uglavnom o tvrdim kamenim posudama na kojima je bilo teže pisati.²⁵⁷

3. 12. Porijeklo pisma iz Mezopotamije?

Nastanak pisma u različitim civilizacijama inicirao je dugogodišnju debatu, koja nema apsolutno razrješenje niti dan danas. Radi se o prvenstvu pisma u Mezopotamiji ili Egiptu. Starija historiografija smatrala da je ono nastalo isključivo u Mezopotamiji te je od tamo preuzeto.²⁵⁸ Ukratko ću iznijeti argumente s jedne i druge strane te izložiti zašto smatram da pitanje treba preformulirati te ga promatrati iz perspektive doticaja dviju civilizacija, bez hipoteziranja o prvenstvu pisma.

Sličnosti mezopotamske i egipatske umjetnosti se vide u raznim likovnim i arhitektonskim motivima koji se pojavljuju i u jednoj i u drugoj civilizaciji poput „čvorova“ i zvijeri koje Wengrow ističe te niša u superstrukturama grobnica.²⁵⁹ Na primjer, grobnica 100 iz Hijerakonpolisa sadrži motive vrlo slične mezopotamskim, poput lika koji drži dvije životinje u rukama (usporedi s Gebel el-Arak nožem, slika 2).²⁶⁰ Kao i u Egiptu, u Mezopotamiji također postoji priča o mitskom podrijetlu pisma.²⁶¹ Sam početak je vjerojatno sličan, tj. Schmandt-Besserat smatra da se porijeklo može pronaći u jednostavnim i složenijim brojačima s različitim oblicima za različite funkcije s kojima se mogu usporediti

²⁵⁵ Regulski 2010, 13, 18.

²⁵⁶ Isto 32-33.

²⁵⁷ Regulski 2010, 27.

²⁵⁸ Osterman 2010, 25.

²⁵⁹ Wengrow koristi termin „čvorovi“ za motive poput isprepletenih vratova, zmija, zarobljenika sa zavezanim rukama i slično, koji nisu nužno stvarni čvorovi. Bard 1999, 26; Rice 2005, 59; Wengrow 2006, 191.

²⁶⁰ Bard 1999, 24; Wengrow 2011, 100.

²⁶¹ Osterman 2010, 27 fn. 41.

kasniji znakovi s glasovnim vrijednostima.²⁶² Nadalje, cilindrični pečati kao mezopotamski proizvod dolaze u Egipt, ²⁶³ iako znakovlje na njemu prati drugačiji razvojni put, to jest prilagođeni su lokalnim obrascima. Na primjer, kao što Wengrow ističe, u Mezopotamiji se radi uglavnom o slikama, dok su na egipatskim primjercima postavljani natpisi uz sliku. S obzirom na to, jasno je da se radi o vrlo ekskluzivnim predmetima, koji su pripadali manjini društva.²⁶⁴ Također, oni definitivno potvrđuju kontakte koji se nisu bazirali isključivo na razmjeni robe, nego su, po Kempu, bili lokalne naravi, dok Wengrow ističe i prijenos kulturnih navika i identiteta što bi sugeriralo o kakvoj se prirodi odnosa zaista radi.²⁶⁵

Kao jedan od najboljih primjera ističe se Narmerova paleta. Ikonografija na predmetu je uglavnom egipatska, osim dugovratih životinja na *reversu*, te se sastoji i od prirodnih i od imaginarnih elemenata.²⁶⁶ Ona je pronađena u hramu²⁶⁷ koji je daleko stariji od nje same,²⁶⁸ te bi time indicirala povezanost sa starijim vjerovanjima. Nadalje, na njoj su prepoznati arhitektonski motivi svojstveni Mezopotamiji, koje će Egipt preuzeti kasnije kao jedan od najreprezentativnijih ikonografskih kraljevskih elemenata-sereh. Međutim, sličnost je isključivo u stupovima s vanjskim zidovima palača, a ne kompletna konfiguracija. Povrh toga, arhitekturna sličnost se ne može povlačiti niti s kraljevskim grobnicama Prve dinastije u Abidu kao što Rice pokušava,²⁶⁹ s obzirom na to da njihove nadgradnje nisu sačuvane te se ne može usporediti stil gradnje. Dakle, vrlo vjerojatno se ne radi o direktnom prijenosu arhitektonskih i likovnih motiva između dviju civilizacija, nego su ti oblici indirektno preneseni i prihvaćeni kao elementi kraljevske ikonografije.

Autori poput Woodsa smatraju da egipatsko i mezopotamsko pismo nisu ni u kojem slučaju povezani.²⁷⁰ Razlike se očituju u podlozi za pisanje primjerice, kao i kontekstu u kojemu su pronađeni. Na primjer, dok većina natpisa potječe iz pogrebnog konteksta u Egiptu, u Mezopotamiji prevladaju gradovi.²⁷¹ Razlog tome je mogla biti prevladavajuća orijentacija prema pogrebnom kontekstu, iako je vjerojatnije da je materijal izgubljen ispod modernih gradova ili u pomicanju rijeke. Čak i kada se uzimaju u obzir predmeti koji su

²⁶² Međutim, ne postoje paralele poput šupljih omotnica u egipatskome kontekstu, dok su etikete i zarezi na posudama bili egipatska varijanta tokena. Schmandt-Besserat 1989, 27, 39; Gnanadesikan 2009, 13.

²⁶³ Rice 2005, 61; Regulski 2010, 35; Wengrow 2011, 102; drugo Watrin 2003, 567-568.

²⁶⁴ Wengrow 2011, 102.

²⁶⁵ Kemp 1989, 74; Wengrow 2006, 215; Watrin 2007, 1; Regulski 2010, 35.

²⁶⁶ Wengrow 2006, 181-182, 215; O'Connor 2011, 147.

²⁶⁷ Horusov hram.

²⁶⁸ O'Connor 2011, 146.

²⁶⁹ Rice 2005, 60, 62.

²⁷⁰ Wengrow 2011, 99.

²⁷¹ Bard 2007, 25; Wengrow 2011, 99.

isključivo strani, poput posuda za vino levantskog stila, čini se da se radi o lokalnim proizvodima od nilskog blata s egipatskim pečatima.²⁷² Dakle, vjerojatno su u pitanju egzotične imitacije, a ne stvarni uvoz.²⁷³ To sugerira da su se ideje širile između tih civilizacija te da priroda odnosa nije bila isključivo predmetna razmjena.

Najnovija istraživanja ukazuju na istovremeno pojavljivanje pisma i u Egiptu i u Mezopotamiji. U Mezopotamiji je ono vjerojatno nastalo za administrativne potrebe grada Uruka oko 3300. g. pr. Kr., gdje je pronađen velik broj pločica s proto – klinastim pismom, iako su pronađene i u drugim gradovima poput Djemdet Nasra.²⁷⁴ U oba slučaja jednostavnija i standardnija materijalna kultura postaje kompleksnija i monumentalnija,²⁷⁵ te taj obrazac prati i pismo i predmete na kojima se zapisivalo. Čini se da se radi o prijenosu ideje o pismu, a ne o samoj tehnologiji.²⁷⁶ Kontakt među tim dvjema civilizacijama je postojao vjerojatno tijekom Buto kulture,²⁷⁷ ali kao što i pismo sugerira, njihov razvojni put je tekao sasvim drugačije te hijeroglifi, za razliku od klinastog, nisu nikada prilagođeni drugim jezicima i pisani su na drugačijim materijalima.²⁷⁸ Međutim, relevantnost toga pitanja je manje bitna. Umjesto toga orijentacija istraživanja treba proučavati prirodu odnosa tih dviju civilizacija te značaj za daljnja povijesna događanja te se podaci ne bi smjeli koristiti u dokazivanje prevlasti jedne ili druge civilizacije.²⁷⁹ Na primjer, slične političke i društvene promjene odvijaju se na oba područja, iako na različit način i ponekad iz drugačijih razloga.²⁸⁰ Tu prirodu odnosa sam pokušao naglasiti u ovome potpoglavlju o utjecaju i kontaktima Mezopotamije i Egipta.

²⁷² Wengrow 2006, 204; 2011, 103; Dreyer 2011, 132.

²⁷³ Wengrow 2011, 103.

²⁷⁴ Nissen *et al.* 1993, 19; Osterman 2010, 24, 29.

²⁷⁵ Wengrow 2011, 99-100.

²⁷⁶ Jensen 1969, 50; Gaur 2000, 5; Dodson 2001, 17.

²⁷⁷ Watrin 2003, 566-567

²⁷⁸ Rice 2005, 36; Stauder 2010, 147; Osterman 2010, 28-29, fn. 45.

²⁷⁹ Waddell 2005.

²⁸⁰ Osterman 2010, 28.

4. Zaključak

Najstarije pismo, pločice iz U-j, predstavljaju formativni stupanj u razvoju pisma. S obzirom na natpis i kontekst čini se da je početak pisma potekao iz administrativnih potreba.²⁸¹ Wengrow smatra da se imena mjesta odnose na mjesta proizvodnje ili distribucije i datume proizvodnje poput *abdw* (Abdu)=Abid.²⁸² Svakako bi topografija odgovarala podacima, ali se ne bih složio s datumom s obzirom da se radi o pogrebnom kontekstu za koji on nije bitan. Egipćani su u takvome kontekstu više isticali vječnost, a ne određeni trenutak.

Predmeti za uljepšavanje na kojima su se znakovi prije postavljali (vidi poglavlje 2.1.) nestaju s razvojem pisma.²⁸³ Promjene se očituju i u pečaćenju robe. U Starome kraljevstvu cilindrične pečate mijenjaju biljezi/žigovi (*eng. stamp seals*).²⁸⁴ Također, Wengrow smatra da su prestižniji predmeti postali dostupniji široj masi, ali su se samo mogli promatrati u hramu.²⁸⁵

Kao što sugerira kontekst vremena, sveopće promjene omogućavaju prve dulje tekstove u Trećoj dinastiji poput biografija na zidovima mastaba.²⁸⁶ Potreba za zapisivanjem duljih tekstova i apstraktnijih pojmova za sve složeniji život i društvo su uzročnici promjena u samome pismu. Pokazatelji su na primjer imena faraona koja postaju složenija te ih čini pet sastavnica i počinju se koristiti kartuše.²⁸⁷ Iako se vrlo često naglašava evolutivni razvoj pisma u takvim kontekstima, proučavanjem svih znakova postaje jasno kako taj put nije homogen i linearan. Dakle, određeni znakovi se mijenjaju i prilagođavaju, ponekad nastaju sasvim novi, dok drugi ostaju isti kao i u prethodnim razdobljima. Stoga, može se zaključiti kako je put nije evolucijski, tj. da se nužno razvija postepeno, ali je svakako bio promjenjiv. Nadalje, orijentacija i važnost pogrebnih priloga se mijenja te se smanjuje njihov broj, odnosno oni se počinju sve više prikazivati na zidovima grobnica ili stelama uz prateće tekstove.²⁸⁸

²⁸¹ Wengrow 2011, 103.

²⁸² Wengrow 2011, 103; također Wegner 2007, 473-474; Regulski 2010, 21.

²⁸³ Regulski 2010, 46; Wengrow 2011, 100.

²⁸⁴ Regulski 2010, 36.

²⁸⁵ Wengrow 2006, 176.

²⁸⁶ Fischer 1989, 70-71; Dodson 2001, 21; Baines 2007, 40, 53.

²⁸⁷ Gaur 2000, 6, 35; Dodson 2001, 23-24; Rice 2005, 63.

²⁸⁸ Wilkinson 1999, 93.

Različiti načini pisanja su drugačije zastupljeni kroz stoljeća. Nacrtni natpisi od tinte su rijetki u Prvoj dinastiji, a potom kompletno nestaju u Drugoj te se ponovno pojavljuju tek za vrijeme Netjerikheteta, što prati i nestanak cilindričnih posuda.²⁸⁹ To bi sugeriralo drugačije prilike u državi za vrijeme Druge dinastije s obzirom na porast broja otisaka od pečata.²⁹⁰ I doticaji s susjednim zemljama ukazuju na slabljenje, s obzirom na prisustvo otisaka pečata u Prvoj dinastiji u En Besoru u Palestini te njihov nestanak u Drugoj dinastiji.²⁹¹ Vjerojatno se radilo o ponovnom raspadu i unifikaciji kao što predlaže Uranić.²⁹² Na primjer, Peribsen se spominje samo u Gornjem Egiptu, dok se Khasekhemwy spominje i u Hierakonopolisu, Abidu i Sakari (vidi tablicu).²⁹³ Svakako su sugestivne kamene posude iz Hierakonpolisa na kojima je natpis o posjeti božanstva, vrlo vjerojatno faraona, koji učvršćuje vladavinu putovanjima.²⁹⁴ Takvi natpisi svakako vuku porijeklo iz preddinastičkog razdoblja. Wilkinson smatra kako su predmeti poput Škorpionovog žezla bili namijenjeni i prema stanovništvu Egipta, ali i prema strancima izvan njega, iako nema dokaza o tradicionalno zagovaranju egipatskoj ksenofobiji.²⁹⁵ Pred sam početak države postoje dokazi o širenju Egipta u Nubiju, iako se prevlast nije održala u Ranodinastijskom dobu. Međutim, kao što sugeriraju natpisi na stijenama, novonastala država je imala trgovački interes za egzotičnu robu te je poduzimala povremene ekspedicije, često na štetu lokalnih kultura poput A-grupe u Nubiji.²⁹⁶ U Trećoj dinastiji dolazi do potpune orijentacije prema Memfisu, te nema više kraljevskih natpisa u Gornjem Egiptu, iako nije došlo do prekida dinastije, kao što sugerira Bard.²⁹⁷

Vrlo sličan obrazac slijedi i materijal te pojedini vladari kao Qa'a imaju pretežito kamene posude, a ne keramičke. To bi sugeriralo promjene u dostupnosti materijala, kao što i smanjenje u Trećoj dinastiji ukazuje na preorijentaciju k arhitekturi.²⁹⁸ Bez obzira na to, daleko se više cijene kamene te one ostaju prevladavajući kraljevski pogrebni prilog. Na primjer, omjer pronađenih posuda je 483:338 kamenih posuda u odnosu na keramičke u

²⁸⁹ Regulski 2010, 20, 29.

²⁹⁰ Slična situacija je u slučaju Semerkhet-a u Prvoj dinastiji; Wengrow 2006, 188; Regulski 2010, 32, 38.

²⁹¹ Bard 1999, 32; Anđelković 2012, 789.

²⁹² Uranić 2004, 34-35.

²⁹³ Regulski 2010, 24-25.

²⁹⁴ Wilkinson 1999, 48; Regulski 2010, 22.

²⁹⁵ Wilkinson 1999, 93.

²⁹⁶ Bard 1999, 32, 36; Wilkinson 1999, 40, 95; suprotno Gaur 2000, 54.

²⁹⁷ Bard 1999, 125.

²⁹⁸ Regulski 2010, 29.

Sakari što sugerira njihovu prevladavajuću važnost, bez obzira na to što su keramičke posude jednostavnije za izraditi i ispisati.²⁹⁹

U kontekstima kao što je Stepenasta piramida ne nalaze se samo imena trenutnog vladara nego i drugih iz Prve i Druge dinastije. To bi sugeriralo ne samo kult predaka i njegovu važnost, nego i legitimnu pljačku grobnica prijašnjih vladara, iako Regulska predlaže jednostavnije rješenje te smatra da je roba nije dostavljena Khasekhemwy-u, za koga je originalno napravljena, te je iskorištena za opremanje Djoserove grobnice.³⁰⁰ Dakle, sadržaj teksta na tim posudama sugerira o administrativnim funkcijama Druge i Treće dinastije.³⁰¹ S druge strane, privatne osobe su se nastojale povezati s kraljem u drugome životu, pa su prilagali posude sa svojim imenima, kao što je Ini-Khnum ispod Stepenaste piramide.³⁰²

Arheološki kontekst predmeta i mjesta natpisa potvrđuje što je sugerirao njihov natpis. Pismo je proizašlo prvenstveno za ekonomsko/administrativne potrebe, ali se nije zadržalo isključivo na tim originalnim funkcijama. Dakle, postoje mnogi primjeri gdje se kraljevska ikonografija iz prethodnih razdoblja povezuje s imenima vladara, kao i religijski motivi. Assmann smatra kako je pismo također vezano uz beskonačnost, memoriju i kontinuitet, odnosno s vjerovanjima Egipćana da nestankom kulture nestaje i svijet.³⁰³ Upravo je ta potraga za trajnošću bila jedan od pokretača promjena u pismu jer su nove riječi i znakovi nastajali kako bi se mogli zapisivati novi apstraktni pojmovi povezani uz ljudsko vjerovanje i identitete pokojnika, kao što Bestock ističe.³⁰⁴ Dakle, može se pretpostaviti kako su, kao i u Mezopotamiji, ekonomsko/administrativni poslovi bili vezani uz hramske/dvorske. Međutim, istraživanja porijekla imena grada Abida Josefa Wegnera pokazuju da pismo ne mora biti vezano uz određene poslove, kao ni uz originalno porijeklo. Na primjer porijeklo imena grada, koje postaje irelevantno s vremenom zbog zapisivanja pomoću unilaterala i bilaterala te time gubi svoju originalnu poveznicu uz ranije slikovne pojmove.³⁰⁵ Bez obzira na to, na temelju podataka iz rada uočava se da pismo zaista predstavlja vrijednosti i ideologiju jednoga dijela društva toga vremena,³⁰⁶ međutim, da je starije razmišljanje o podjeli na preddinastijsko i ranodinastijsko doba na temelju pismu neutemeljeno te da se ono ne može promatrati iz isključivo političko-povijesne perspektive. Kao što Regulska ukazuje,

²⁹⁹ Regulski 2010, 29.

³⁰⁰ Wengrow 2006, 186; Regulski 2010, 21, 23.

³⁰¹ Wilkinson 1999, 93.

³⁰² Regulski 2010, 22.

³⁰³ Assmann 2011, 173; također Jensen 1969, 24; Forman and Quirke 1996, 7, 33; Houston *et al.* 2003, 430.

³⁰⁴ Bestock 2013, 96, 110.

³⁰⁵ Wegner 2007, 489.

³⁰⁶ Kemp 1989, 60-61.

vjerojatno se radilo o pristranosti istraživača te količini iskopavanoga materijala s obzirom na to da niti dan danas većina korpusa nije poznata te ono ovisi o mediju zapisivanja i istraživačima koji su otkopavali nalazišta.³⁰⁷ Nadalje, važnost karakteristika čovjeka koji se ističu u natpisima, poput stranoga podrijetla na stelama, sugerira čestu prisutnost osobnog stava i želje pokojnika, ali je i odraz društva vremena s obzirom da su takvi ljudi smatrani ravnopravnima ostatku elite. Na temelju toga, može se pretpostaviti kako je bilo moguće se uzdići u društvu postignućima te da podrijetlo nije igralo isključivu ulogu u komunikaciji s dvorom.

S obzirom na opseg prikazanog materijala u ovome radu očito je da pismo nije bilo vezano isključivo uz kraljevsku elitu, iako su neki članovi kraljevske obitelji, dužnosnici i svećenici sigurno bili pismeni. Mnogi drugi ljudi, „nižeg“ položaja susretali su se s natpisima na raznim proizvodima i tijekom ceremonija, poput keramičara, drvodjelca i drugih, dakle, obrtnici i majstori su zaposleni na takvim projektima, koji su vrlo često izrađivali predmete i natpise vrlo visoke kvalitete. Može se zaključiti kako je postojala mogućnost i za većom razinom pismenosti od uobičajeno konstatirane,³⁰⁸ iako je pismenost bila višeslojna te su ti obrtnici i majstori poznavali i pisali određene znakove, ali im nisu nužno, u samim počecima, znali značenje. Međutim, tako nešto je iz arheološkog zapisa vrlo teško potpunije rekonstruirati. Time bi ideja o ekskluzivnosti pisma u tome ranome razdoblju egipatske države dobila drugačije dimenzije, iako je prvenstvo kraljevskih natpisa koji postavljaju temelje potvrđeno.

Međutim, postoje različiti stupnjevi kvalitete, koja nije ista u svim razdobljima niti na svim lokalitetima te su nekraljevski gradovi oponašali i preuzimali obrasce iz središta, s više ili manje uspjeha. Problem nastaje u slaboj istraženosti tematike, s obzirom na to da su se pismo i pismenost odvojeno počeli promatrati tek od 80-tih prošloga stoljeća kada korak naprijed čine Ong i Goody.³⁰⁹ Stoga, pismo je bilo statusni simbol, ali se interakcija pisma s ostatkom društva nije mogla, ili vjerojatnije nije htjela, ograničavati. Dakle, važnost pisma u povezivanju države je imala veliku ulogu, ali se nije ograničavala na manjinu, nego je bila usmjerena na nekoliko slojeva društva. S obzirom na količinu materijala i njegov kraljevski kontekst, očito je da je u toj ranoj fazi države kralj zaista imao najvažniju ulogu, iako ona nije uvijek bila stabilna.

³⁰⁷ Regulski 2010, 13.

³⁰⁸ Wengrow 2011, 100.

³⁰⁹ Michlowski 1994, 50.

Nadalje, natpisi su također bili u službi pogrebnih ceremonija, za što Wengrow smatra da je uključivalo velik broj ljudi, također u svrhu legitimizacije vlasti.³¹⁰ Sveobuhvatnost pisma možemo iščitati i iz apstraktnijih natpisa, na primjer onih na stijenama u pustinjama. Sasvim je sigurno da će tek mali broj ljudi moći zaista razumjeti taj natpis u rijetkim slučajevima kada se tamo nalazi. Međutim, vladari su bez obzira na to postavljali takve natpise što bi svakako sugeriralo širi interes od isključivo nilske doline. Stoga, pustinja se mogla promatrati kao tranzicijsko područje k drugim mjestima, ali svakako dio Egipta.

Nameće se pitanje o utjecaju pisma na živote ljudi staroga Egipta. Keller-Cohen smatra kako pismo i pismenost utječu na način razmišljanja, sam život i njegovo funkcioniranje.³¹¹ No je li to slučaj u Egiptu? Ne bih se složio s Michalowskim da je do pisma u Egiptu došlo vrlo naglo,³¹² s obzirom na prikazano u ovome radu. Dakle, promjene se mogu pratiti od jednostavnih znakova bez ikakvih glasovnih vrijednosti do prvih duljih tekstova, a i predmeti na kojim se zapisuje se mijenjaju i prilagođavaju drugačijim potrebama u drugome vremenu. Ipak, ne vjerujem da je pismo u svome početku uvelike promijenilo život ljudi. Radije, promjene (fizičke, psihološke, biološke) su tekle paralelno s promjenama u drugim aspektima života te njihova postpunost nije drastično utjecala na život jedne generacije ljudi. S time se paralelno vjerojatno kretala i „pismenost“, iako ona ne bi podrazumijevala pismenost u današnjem smislu riječi. Ali, kako neki autori ističu, znakovi za, na primjer božanstva, su bili poznati širokoj masi koja ih prisvojila tako što je bila izložena pismu.³¹³ Dakle, kompleksnost pisma nije bila glavna prepreka u njegovom širenju nego se vjerojatno radilo o ideološko/elitističkim razlozima.

Prosperitet koji je time započeo uvertira je u razdoblje monumentalnosti kasnijih dinastija i njihovih, prvenstveno arhitektonskih, dostignuća. Za tako nešto bila je potrebna vrlo dobro organizirana birokracija, oporezivanje i upravljanje materijalima i ljudima na velikoj razini. Time zapravo započinje Staro kraljevstvo, najvjerojatnije prva dugotrajnija politička tvorevina u starome Egiptu.

U tome kontekstu uloga vladara i pisma su vrlo bitne, kao povezujući faktori između tih slojeva i mitološke pozadine pisma. Njihova uspješnost se očituje u tome što su tada postavili temelje sustava koji će se održati još 3000 godina. Dakle, kanon kojemu su vladari s

³¹⁰ Wengrow 2006, 216.

³¹¹ Keller-Cohen 1994, 18.; također Topçuoğlu 2010, 29.

³¹² Michalowski 1994, 64. Vidi također Trigger 2004, 61.

³¹³ Smith 2013, 72 – 73.

pismom težili je ostvaren: pomoću pisma vladari su postigli besmrtnost s obzirom na to da se spominju i 5000 godina poslije svoga života.

5. Bibliografija

5. 1. Literatura

- Allen, James P. 2000. *Middle Egyptian: An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Amélineau, Émile. 1896. *Les nouvelles fouilles d'Abydos*. Angers: Imprimerie de A. Burdin.
- Anđelković, Branimir. 2011. Factors of state formation in Protodynastic Egypt. U *Egypt at its Origins 3: Proceedings of the Third International Conference "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt"*, London, 27th July - 1st August 2008, ur. R. F. Friedman i P. N. Fiske, 1219-1228. Leuven: Peeters.
- Anđelković, Branimir. 2012. Hegemony for Beginners: Egyptian Activity in the Southern Levant during the Second Half of the Fourth Millennium B.C. *Issues in Ethnology and Anthropology* 7.3: 790-808.
- Assmann, Jan. 2011. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Rememberance and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baines, John. 1983. Literacy and Ancient Egyptian Society. *Man* 18: 572-599.
- Baines, John. 1989. Communication and Display: The integration of Early Egyptian Art and
- Baines, John. 1995. Origins of Egyptian kingship. U *Ancient Egyptian Kingship*, ur. D. O'Connor and D. P. Silverman, 95-156. Leiden: Brill.
- Baines, John. 2004. The earliest Egyptian writing: development, context, purpose. U *The First Writing: Script Invention as History and Process*, ur. S. D. Houston, 150-189. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baines, John. 2007. *Visual and Written Culture in Ancient Egypt*. Oxford: Oxford university press.
- Bard, Kathryn. 1999. *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. London i New York: Routledge.

- Bard, Kathryn. 2007. *Introduction to the Archaeology of Ancient Egypt*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Bestock, Laurel. 2007. Finding the First Dynasty Royal Family. U *The Archaeology and Art of Ancient Egypt: Essays in Honor of David B. O'Connor*, ur. Z. Hawass and J. Richards, 99-108. Cairo: Conseil Suprême des antiquités de l'Égypte.
- Bestock, Laurel. 2008. The Evolution of Royal Ideology: New Discoveries from the Reign of Aha. U *Egypt at its Origins 2: Proceedings of the International Conference "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt"*, Toulouse (France), 5th-8th September 2005, ur. B. Midant-Reynes and Y. Tristant, 1091-1106. Leuven: Peeters.
- Bestock, Laurel. 2013. Agency in Death: Early Egyptian Writing from Mortuary Contexts. U *Agency in Ancient Writing*, ur. J. Smith, 95-114. Boulder: University Press of Colorado.
- Binford, Lewis Roberts. 1971. Mortuary practices: their study and their potential. U *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*, ur. J. Brown, 6-29. Washington DC: Memoir of the Society for American Archaeology 25.
- Breasted, James Henry. 1906. *Ancient records of Egypt: Historical documents from the earliest times to the Persian conquest*. Chicago: The University of Chicago press.
- Budge, Ernest Alfred Wallis. 1920. *An Egyptian Hieroglyphic Dictionary*. Vol. 1-2. London: John Murray.
- Campbell, George L. 1997. *Handbook of scripts and alphabets*. London Routledge.
- Chesson, Meredith S. 2001. Social Memory, Identity and Death: An Introduction. *Archaeological Papers of the American Anthropological Association* 10.1, 1-10.
- Damerow, Peter. 2006. The Origins of Writing as a Problem of Historical Epistemology. *Cuneiform Digital Library Journal* 1: 1-10.
- Davies, Douglas J., 2000. Classics Revisited Robert Hertz: The social triumph over death. *Mortality: Promoting the interdisciplinary study of death and dying* 5.1: 97-102.
- Dee, Michael, Wengrow, David, Shortland, Andrew, Stevenson, Alice, Brock, Fiona, Flink, Linus Girdland i Ramsey, Christopher Bronk. 2013. An absolute chronology for early

- Egypt using radiocarbon dating and Bayesian statistical modelling. *Proc R Soc A* 469: 1-10.
- Dodson, Aidan. 2001. *Hieroglyphs of Ancient Egypt*. London: New Holland Publishers.
- Dodson, Aidan. 2006. *Ancient Egypt: Pyramids and Hieroglyphs*. London: New Holland.
- Drenkhahn, Rosemarie. 1986. *Elfenbein im Alten Ägypten: Leihgaben aus dem Petrie-Museum* London. Erbach: Deutsches Elfenbeinmuseum Erbach.
- Dreyer, Günter. 1987. Ein Siegel der frühzeitlichen Königsnekropole von Abydos. *MDAIK* 43: 33 – 43.
- Dreyer, Günter. 1993. Nachuntersuchungen im frühzeitlichen Königsfriedhof. 5./6. Vorbericht. *MDAIK* 49: 23-62.
- Dreyer, Günter, Engle, Eva-Maria, Hartung, Ulrich, Hikade, Thomas, Köhler, Eva Christina, Pumpenmeier, Frauke. 1996. Umm el-Qaab, Nachuntersuchungen im frühzeitlichen Königsfriedhof. 7./8. Vorbericht. *MDAIK* 52: 11 – 81.
- Dreyer, Günter. 1998. *Umm el-Qaab 1: Das prädynastische Königsgrab U-j und seine frühen Schriftzeugnisse*. Mainz: Philipp Von Zabern.
- Dreyer, Günter. 2011. Tomb U-J: A Royal Burial of Dynasty 0 at Abydos. U *Before the Pyramids*, ur. E. Teeter, 131-138. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.
- Emery, Walter Bryan. 1938. *The Tomb of Hemaka*. Cairo: Government press.
- Emery, Walter Bryan. 1958. *Excavations at Sakkara. Great Tombs of the First Dynasty 3*. London: Egypt exploration society.
- Fischer, Henry George. The Origin of Egyptian Hieroglyphs. U *The Origins of Writing*, ur. W. M. Senner, 59-76. Lincoln i London: University of Nebraska Press.
- Forman, Werner. i Quirke, Stephen. 1996. *Hieroglyphs and the afterlife in ancient Egypt*. London: British Museum Press.
- Gardiner, Alan Henderson. 1969. *Egyptian Grammar: Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*, 3. izd. London: Oxford university press.

- Gaur, Albertine. 2000. *Literacy and The Politics of Writing*. Bristol i Portland: Intellect.
- Geertz, Clifford. 1993. *The Interpretation of Cultures*. First published 1973. London: Fontana Press.
- Gnanadesikan, Amalia E. 2009. *The writing revolution: cuneiform to the Internet*. Oxford: Blackwell.
- Grajetzki, Wolfram. 2003. *Burial customs of ancient Egypt: Life in death for rich and poor*. London: Duckworth.
- Hall, David. D. 1994. Literacy, Culture and Authority. U *Literacy: Interdisciplinary conversations*, ur. D. Keller-Cohen, 177-192. New Jersey: Hampton Press.
- Havelock, Eric Alfred. 1986. *The Muse Learns to Write: Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present*. New Haven and London: Yale University Press.
- Hays, Harold M. 2009. Between Identity and Agency in Ancient Egyptian Ritual. U *'Being in Ancient Egypt': Thoughts on Agency, Materiality and Cognition*, ur. R. Nyord and A. Kjølbj, 15-30. Oxford: Archaeopress.
- Hendrickx, Stan. 2006. Predynastic – Early Dynastic Chronology. U *Ancient Egyptian Chronology*, ur. E. Hornung, R. Krauss i D. A. Warburton. Leiden i Boston: Brill.
- Herodot. *Povijest*. Preveo i priredio / edited and translated by D Škiljan [Grčki i rimski klasici, sv. 4]. Zagreb: Matica hrvatska, 2000.
- Hornung, Erik, Krauss, Rolf i Warburton, David. A. 2006. Royal Annals. U *Ancient Egyptian Chronology*, ur. E. Hornung, R. Krauss i D. A. Warburton. Leiden i Boston: Brill.
- Houston, Stephen, Baines, John i Cooper, Jerrold 2003. Last Writing: Script Obsolescence in Egypt, Mesopotamia, and Mesoamerica. *Comparative Studies in Society and History* 45.3: 430 – 479.
- Isayev, Elena. 2006. Archaeology ≠ object as history ≠ text: nudging the special relationship into the post-ironic. *World Archaeology* 38.4: 599-610.
- Janak, Jiri. 2011. A Question of Size: A Remark on Early Attestations of the Ba Hieroglyph. U *Studien zur Altägyptischen kultur*, J. Kahl i N. Kloth. Hamburg: Helmut Buske Verlag.

- Jay, Jackie. 2010. Naga – ed – Deir to Thebes to Abydos: The Rise and Spread of the 'Couple Standing before Offerings' Pose on FIP and MK Offering Stelae. *JARCE* 46: 63 – 80.
- Jeffreys, David G. 2010. Regionality, cultural and cultic landscapes. U *Egyptian Archaeology*, ur. W. Wendrich, 102-118. Chicester: Wiley-Blackwell.
- Jensen, Hans. 1969. *Sign, Symbol and Script: An Account of Man's Efforts to Write*, 3. izd. New York: G. P. Putnam's Sons.
- Kahl, Jochem. 2006. Inscriptional Evidence for the Relative Chronology of Dynasties 0-2. U *Ancient Egyptian Chronology*, ur. E. Hornung, R. Krauss i D. A. Warburton. Leiden i Boston: Brill.
- Kaiser, Werner i Dreyer, Günter. 1982. Umm el-Qa.ab. Nachuntersuchungen im frühzeitlichen Königsfriedhof. 2. Vorbericht, *MDAIK* 38: 211-269.
- Kammerzell, Frank. 2009. Defining Non-Textual Marking Systems, Writing, and Other Systems of Graphic Information Processing. U *Non-Textual Marking Systems, Writing and Pseudo Script from Prehistory to Modern Times*, ur. P. Andrassy, J. Budka i F. Kammerzell, 277-308. Göttingen: Seminar für Ägyptologie und Koptologie.
- Kaplony, Peter. 1963. *Die Inschriften der ägyptischen Frühzeit*. Vol. 1-3. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Keller-Cohen, Deborah. 1994. Introduction. U *Literacy: Interdisciplinary conversations*, ur. D. Keller-Cohen, 1-30. New Jersey: Hampton Press.
- Kemp, Barry John. 2006. *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilization*, 2. izd. London, New York: Routledge.
- Kenrick, John. 1850. *Ancient Egypt under the pharaohs*. London: B. Fellows.
- Kim, Patricia E. 2012. The Materiality and 'Enchantment' of the Gebel el-Arak Knife and the Gerzean Flint Blade Production. *Library Prize for Undergraduate Research*: 1-41.
- Lloyd, Alan. B. 2010. *A companion to Ancient Egypt*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Loprieno, Antonio. 1995. *Ancient Egyptian. A linguistic introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.

- MacArthur, Elise V. 2010. The Conception and Development of the Egyptian Writing System. U *Visible language inventions of writing in the ancient Middle East and beyond*, ur. C. Woods, G. Emberling i E. Teeter, 115 - 122. Chicago: Oriental Institute Museum Publications.
- Manetho. *Aegyptiaca*. Translated by W. G. Waddell. London: Harvard University Press, 1940.
- Martin, Geoffrey Thorndike. 2011. *Private Stelae of the Early Dynastic Period from the Royal Cemetery at Abydos*. Wiesband: Harrassowitz.
- McDonald, Angela. 2007. *Write your own Egyptian Hieroglyphs*. London: The British Museum Press.
- Meyers, Eric M., ur. 1997. *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*. Vol. I. New York i Oxford: Oxford University Press.
- Michalowski, Piotr. 1994. Writing and Literacy in Early States: A Mesopotamianist Perspective. U *Literacy: Interdisciplinary conversations*, ur. D. Keller- Cohen, 31 – 49. New Jersey: Hampton Press.
- Morkot, Robert G. 2003. *Historical Dictionary of Ancient Egyptian Warfare*. Lanham, Maryland i Oxford: The Scarecrow Press.
- Morris, Ellen F. 2007. On the Ownership of the Saqqara Mastabas and the Allotment of Political and Ideological Power at the Dawn of the State. U *The Archaeology and Art of Ancient Egypt: Essays in Honor of David B. O'Connor*, ur. Z. Hawass and J. Richards, 171-190. Cairo: Conseil Suprême des antiquités de l'Égypte.
- Morris, Ellen F. 2008. Sacrifice for the State: First Dynasty Royal Funerals and the Rites at Macramallah's Rectangle. U *Performing Death: Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterranean*, ur. N. Laneri, 15-38. Chicago: The University of Chicago Press.
- Naville, Henri Édouard. 1914. Abydos. *The Journal of Egyptian Archaeology* 1.1: 2 – 8.
- Nissen, Hans Jörg, Damerow, Peter i Englund, Robert K. 1993. *Archaic Bookkeeping. Early Writing and Techniques of Economic Administration in the Ancient Near East*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Novak, Grga. 1967. *Egipat: prehistorija, faraoni, osvajači, kultura*. Zagreb: Izdavački Zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

O'Connor, David. 2000. Society and individual in early Egypt. U *Order, legitimacy, and wealth in ancient States*, ur. J.E. Richards and M. van Buren, 21-35. New York: Cambridge University Press.

O'Connor, David. 2006. The Ownership of Elite Tombs at Saqqara in the First Dynasty. U *Studies in Honor of Ali Radwan*, ur. Z. Hawass, S. Bedier and K. Daoud, 223-231. Cairo: Conseil Suprême des Antiquités de l'Égypte.

O'Connor, David. 2009. *Abydos: Egypt's First Pharohs and the Cult of Osiris*. London: Thames and Hudson.

O'Connor, David. 2011. The Narmer Palette: A New Interpretation. U *Before the Pyramids*, ur. E. Teeter, 149-160. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

Osterman, Jasmina. 2010. „Onaj koji „pločicom ide brzo i ravno“: uloga pisara u nastajanju prvih civilizacija Sumera i Elama na prijelazu iz 4. u 3. tisućljeće prije Krista. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Peet, Thomas Eric. 1914. *The Cemeteries of Abydos. Part II*. London: The Egypt Exploration Fund.

Petrie, Hilda. 1927. *Egyptian Hieroglyphs of the First and Second dynasties*, London: Quaritch, 1927.

Petrie, William Matthew Flinders. 1900. *The Royal Tombs of the First Dynasty*. London: Egypt Exploration Fund.

Petrie, William Matthew Flinders. 1901. *The Royal Tombs of the Earliest Dynasties*. London: Egypt Exploration Fund.

Petrie, William Matthew Flinders. 1907. *Gizeh and Rifeh*. London: BSAE 13.

Petrie, William Matthew Flinders. 1914. *Ancient Egypt*. London, New York: BSAE, Macmillan and Co.

Petrie, William Matthew Flinders. 1914. *Tarkhan 2*. London: BSAE 26.

- Petrie, William Matthew Flinders. 1925. *Tombs of the courtiers and Oxyrhynkos*. London: British School of Archaeology in Egypt.
- Platon. Fedar. Prijevod i bilješke Franjo Petračić. Zagreb: Naklada Jurčić, 1997.
- Portal, Frederic. 1904. *A Comparison of egyptian symbols with those of the Hebrews*. Preveo John W. Simons. New York: Macoy Publishing and Masonic Supply Company.
- Postgate, Nicholas, Wang, Tao i Wilkinson, Toby. 1995. The Evidence for Early Writing: Utilitarian or Ceremonial? *Antiquity*, 69: 459-480.
- Powell, Barry B. 2009. *Writing. Theory and History of the Technology of Civilization*, Blackwell.
- Quibell, James Edward. 1900. *Hierakonpolis: Part I*. London: B. Quaritch.
- Radwan, Ali. 1991. Ein Treppengrab der 1. Dynastie aus Abusir. *MDAIK* 47: 305-308.
- Ray, John D. 1986. The emergence of Writing in Egypt. *World Archeology* 17.3: 390-398.
- Regulski, Ilona. 2010. *A Palaeographic Study of Early Writing in Egypt*. Leuven, Paris, Walpole: Peeters.
- Reisner, George Andrew. 1936. *The development of the Egyptian tomb down to the accession of Cheops*. Cambridge: Harvard University Press.
- Reisner, George Andrew. 1908. *The Early Dynastic Cemeteries of Naga ed Der*. Leipzig: J. C. Hinrichs.
- Rice, Michael. 2003. *Egypt's Making: The origins of Ancient Egypt 5000-2000 BC*, 2. izd. London i New York: Routledge.
- Robertson, John S. 2004. The possibility and actuality of writing. U *The First Writing: Script Invention as History and Process*, ur. S. D. Houston, 16 - 38. Cambridge: Cambridge University Press.
- Roth, Ann Macy. 1993. Social Change in the Fourth Dynasty: The Spatial Organization of Pyramids, Tombs, and Cemeteries. *Journal of the American Research Center in Egypt* 30: 33-55.

- Rothe, Russell, Miller, William i Rapp, George. 2008. *Pharaonic inscriptions from the southern Eastern Desert of Egypt*. Winona Lake: Eisenbrauns.
- Schmandt-Besserat, Denise. 1989. Two Precursors of Writing: Plain and Complex Tokens. U *The Origins of Writing*, ur. W. M. Senner, 1-26. Lincoln i London: University of Nebraska Press.
- Schmandt-Besserat, Denise. 1996. *How Writing Came About*. Austin: University of Texas Press.
- Seidelmayer, Stephan J. 2006. The Relative Chronology Dynasty 3. U *Ancient Egyptian Chronology*, ur. E. Hornung, R. Krauss i D. A. Warburton. Leiden i Boston: Brill.
- Selem, Petar. 2006. *Helena u Egiptu*. Zagreb: Artresor naklada.
- Senner, Wayne M. 1989. Theories and Myths on the Origins of Writing: A Historical Overview. U *The Origins of Writing*, ur. W. M. Senner, 1-26. Lincoln i London: University of Nebraska Press.
- Shaw, Ian i Nicholson, Paul. 2002. *The British Museum Dictionary of Ancient Egypt*. Kairo: The American University in Cairo Press.
- Shaw, Ian, ur. 2002. *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford: Oxford University Press.
- Smith, Adam D. 2013. Are Writing Systems Intelligently Designed? U *Agency in Ancient Writing*, ur. J. Smith, 71-94. Boulder: University Press of Colorado.
- Spencer, Jeffrey, ur. 2007. *The British Museum Book of Ancient Egypt*. London: British Museum Press.
- Stauder, Andréas. 2010. The Earliest Egyptian Writing. U *Visible language inventions of writing in the ancient Middle East and beyond*, ur. C. Woods, G. Emberling i E. Teeter, 29-32. Chicago: Oriental Institute Museum Publications.
- Stevenson, Alice. 2009. *The Predynastic Cemetery of el-Gerzeh: Social Identities and Mortuary Practices*. Leuven: Peeters.
- Školska knjiga.

- Tomorad, Mladen. 2003. *Egipat u Hrvatskoj: egipatske starine u hrvatskoj znanosti i kulturi*. Zagreb: Barbat.
- Topçuođlu, Oya. 2010. Iconography of Protoliterate Seals. U *Visible language inventions of writing in the ancient Middle East and beyond*, ur. C. Woods, G. Emberling i E. Teeter, 29-32. Chicago: Oriental Institute Museum Publications.
- Trigger, Bruce G., Kemp, Barry John, O'Connor, David and Llyod, Alan B. 2001. *Ancient Egypt: A social history*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Trigger, Bruce Graham. 2004. Writing system: a case study in cultural evolution. U *The First Writing: Script Invention as History and Process*, ur. S. D. Houston, 39 - 70. Cambridge: Cambridge University Press.
- Uranić, Igor. 2004. *Stari Egipat: povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana*. Zagreb: Školska knjiga.
- Uranić, Igor. i Šekrst, Kristina. 2014. Staroegipatski jezik: gramatika, pismo i lingvistički uvod. Zagreb: Školska knjiga.
- Vaudou, Émilie. 2008. Les sepultures subsidiaires des grandes tombes de la Ire dynastie égyptienne. *Archéo-Nil* 18: 149-165.
- Verner, Miroslav. 2006. Contemporaneous Evidence for the Relative Chronology of Dynasties 4 to 5. U *Ancient Egyptian Chronology*, ur. E. Hornung, R. Krauss i D. A. Warburton. Leiden i Boston: Brill.
- Waddell, Laurence Austine. 2005. *Egyptian Civiliazation: Its Sumerian Origin & Real Chronology*. Boring: CPA Book Publisher. Pretisak, London, 1930.
- Wagensonner, Klaus. 2009. Non-Textuality in the Ancient Near East. Some Glimpses from the Mesopotamian Field. U *Non-Textual Marking Systems, Writing and Pseudo Script from Prehistory to Modern Times*, ur. P. Andrassy, J. Budka i F. Kammerzell, 33-67. Göttingen: Seminar für Ägyptologie und Koptologie.
- Watrin, Luc. 2003. Lower – Upper Egypt Interaction during the Pre-Naqada Period: From Initial Trade Contacts to the Ascendancy of Southern Chiefdoms. U *Egyptology at the Dawn of the Twenty-first Century: Proceedings of the Eight International Congress of Egyptologists*. Vol. II, ur. Z. Hawass, 566-581. Kairo: The American University in Cairo Press.

Watrin, Luc. 2007. The Relative Chronology of the Naqada Culture: a view from Buto, Ma'adi, Harageh and Gerzeh. U *The international conference on heritage of Naqada and Qus region*. Vol. I, ur. H. Hanna, 1-30. Cairo: ICOM-CC-Wood.

Wegner, Josef. 2007. From Elephant-Mountain to Anubis-Mountain? A Theory on the Origins and Development of the Name Abdju. U *The Archaeology and Art of Ancient Egypt*, ur. Z. Hawass i J. Richards, 459-476. Kairo: American University in Cairo Press.

Wengrow, David. 2006. *The Archaeology of Early Egypt: Social Transformation in North-East Africa, 10,000 to 2650 BC*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wengrow, David. 2011. The invention of writing in Egypt. U *Before the Pyramids*, ur. E. Teeter, 103-108. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

Wilkinson, Toby. 1999. *Early Dynastic Egypt*. London: Routledge.

Writing. *Antiquity* 63: 471-482.

Zauzich, Karl-Theodor. 2004. *Discovering Egyptian Hieroglyphs: A practical guide*. Prevela i prilagodila Ann Macy Roth. London: Thames&Hudson.

5. 2. Elektroničke adrese:

Digital Egypt. <http://www.digitalegypt.ucl.ac.uk/> (posjet 23. 9. 2014., posljednji put mijenjano 2003.)

UCL Petrie Collection Online Catalogue. <http://petriecat.museums.ucl.ac.uk/> (posjet 25. 9. 2014.)

Encyclopaedia Britannica. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/11512/Johan-David-Akerblad>. (posjet 07. 10. 2014)

Wikipedia. <http://en.wikipedia.org/wiki/Nynetjer>. (posjet 10. 10. 2014)

6. Popis priloga

6. 1. Slike

Slika 1. Pločice iz grobnice U-j

(<http://www.historyofinformation.com/images/3883a%20Large.jpg>)

Slika 2. Gebel el-Arak nož (<http://www.utexas.edu/courses/classicaldig/0107250103.jpg>)

Slika 3. Narmerova paleta

(http://4.bp.blogspot.com/_638XFFF4pCo/S54nrYoa4mI/AAAAAAAAASA/DyUd6cugD58/s1600/narmer-palette.jpg)

Slika 4. Žezlo kralja „Škorpiona“

(http://chaz.org/Courses/Nile/Predynastic_Egypt/Scorpion_King.png)

Slika 5. Karta Egipta s ranodinastijskim naseljima s pismom (Vaudou 2008, 148)

Slika 6. Cilindrični pečat (<http://petriecat.museums.ucl.ac.uk/photo.aspx?maxphotos=1>)

Slika 7. Keramička posuda s imenom kralja

(<http://petriecat.museums.ucl.ac.uk/photo.aspx?maxphotos=1>)

Slika 8. Stela iz pomoćnog groba kralja Djeta, s imenom mesara Hetepneb-a

(<http://petriecat.museums.ucl.ac.uk/photo.aspx?maxphotos=1>)

Slika 9. Biografija Metjena (<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/35/Metjen-mastaba-lepsius-d1.jpg>)

Slika 10. Otisak pečata s imenima vladara

(<http://petriecat.museums.ucl.ac.uk/photo.aspx?maxphotos=1>)

Slika 11. Natpis na stijeni (Rothe *et al.* 2008, 93, ins. QS03)

Slika 12. Kamena posuda s imenom kralja Ninetjer

(http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/2/2e/Nynetjer_1.jpg/220px-Nynetjer_1.jpg)

Slika 13. Sjekira s imenom Ka-Hetep

(<http://petriecat.museums.ucl.ac.uk/photo.aspx?maxphotos=1>)

Slika 14. Kolosi iz Kopta (<http://xoomer.virgilio.it/francescoraf/hesyra/new/Coptos-colossi.jpg>)

Slika 15. Brojači-preteče pismu u Mezopotamiji

(<http://www.usu.edu/markdamen/1320Hist&Civ/slides/16tokens/tokens12tokens.jpg>)

Slika 16. Tekstovi piramida faraona Unasa

(<http://www.pyramidtextsonline.com/Piankoff/Piv.jpg>)

Slika 17. Elitna i kraljevska Groblja U, B i Umm el Qa'ab u Abidu

(<http://www.civilization.org.uk/wp-content/uploads/plan-of-early-cemeteries.jpg>)

6. 2. Table

Tabla 1. Sadržaj, oblik i funkcija natpisa i predmeta

Tabla 2. Vrsta materijala

Tabla 3. Lokaliteti i društveni sloja predmeta s natpisima

Tabla 4. Sadržaj natpisa

7. Prilozi

7. 1. Katalog

1.1

Nož (Gebel el-Arak)

(slika 2)

Materijal: oštrica – kremen; drška – slonovača

Dimenzije: duljina oštrice i drška 28 cm; oštrica 19 cm

Mjesto nalaza: kupovina, najvjerojatnije iz Abidosa

Vrijeme nalaza: kupljen 1914.

Smještaj: Musée du Louvre

Datacija: Naqada II-3450 g. pr. Kr.

Literatura: Kemp 1989, 78; Wengrow 2006, 188; Kim 2012, 1-4, 30.

Natpis: simbolični prijenost značenja i poruke

1.2

Kipovi: Kolosi iz Kopta

(slika 15)

Materijal: Vapnenac

Dimenzije: Originalna visina 2,6m

Mjesto nalaza: Hram u Koptu

Vrijeme nalaza: 1896.

Smještaj: Ashmolean Museum (Oxford), Egyptian Museum (Cairo)

Datacija: Otprilike 3300. g. pr. Kr.

Literatura: Wengrow 2006, 197 – 198; Regulski 2010, 44; Uranić i Šekrst 2014, 14.

Natpis: animalni i vegetativni znakovi – kraljevski posjedi (kraljevska imena)

1.3

Etikete (slika 1)

Materijal: Drvo, slonovača, kost

Dimenzije: 1.5x2cm

Mjesto nalaza: Abid grobnica U-j, soba 11 JZ

Vrijeme nalaza: 1988.

Datacija: Otprilike 3300. g. pr. Kr.

Literatura: Wengrow 2006, 198, 200, 202; Regulski 2010, 30 – 33; Dreyer 2011, 127 – 128, 134; Topçuoğlu 2010, 29; Wengrow 2011.

Natpis: kraljevska imena, kraljevski posjedi, vrsta i količina robe, imena destinacija

1.4

Žezlo Škorpiona (slika 4)

Materijal: Vapnenac

Dimenzije: Visina 25cm

Mjesto nalaza: Hierakonpolis, hram Horusa

Vrijeme nalaza: 1897/1898.

Smještaj: Ashmolean Museum (Oxford)

Datacija: Otprilike 3300. g. pr. Kr.

Literatura: Quibell 1900, pl. XXVIc; Loprieno 1995, 20; Campbell 1997, 54; Bard 1999, 30; Wilkinson 1999, 93; O'Connor 2011, 151-152.

Natpis: simbolično ime kralja Škorpiona

1.5

Paleta – Narmer

(slika 3)

Materijal: Prahovnjak (silit)

Dimenzije: 64 X 42cm

Mjesto nalaza: Hierakonpolis, hram Horusa

Vrijeme nalaza: 1897/1898.

Smještaj: Egyptian Museum (Cairo)

Datacija: Otprilike 3100. g. pr. Kr.

Literatura: Quibell 1900, pl. XXVIc; Bard 1999, 30; Wengrow 2006, 182; O'Connor 2011, 151-152; Anđelković 2012, 789, 793-795; Uranić i Šekrst 2014, 14, 202.

Natpis: Narmerovo ime dobiveno spajanjem znakova *nar* (som) i *mer* (motika)

1.6

Natpis na stijeni

(slika 11)

Materijal: Vapnenac

Dimenzije: Nema podataka o dimenzijama

Mjesto nalaza: Wadi el-Qash, Istočna pustinja

Vrijeme nalaza: 1938.

Smještaj: Wadi el-Qash, Istočna pustinja

Datacija: Otprilike 3100. g. pr. Kr.

Literatura: ¹ Wilkinson 1999, 40, 95; Rothe *et al.* 2008, 93, ins. QS03; Regulski 2010, 45; Dreyer 2011, 135; Wengrow 2006, 2011.

Natpis: Narmerovo ime skraćeno na simbol *nar* (som)

1.7

Pečat

(slika 6)

Materijal: Steatit (drugi od drva, vapnenca, zlata, gline)

Dimenzije: 1.6 X 1.4cm

Mjesto nalaza: Nema poznate provenijencije

Vrijeme nalaza: Nepoznato

Smještaj: Petrie Museum of Egyptian Archaeology (London)

Datacija: Ranodinastijski period

Literatura: Petrie 1900, 24 – 25; Regulski 2010, 16, 26; PM.

Natpis: titula i ime službenika

1.8

Posude

(slika 7)

Materijal: Keramika

Dimenzije: 60 X 24cm

Mjesto nalaza: Tarkhan

Vrijeme nalaza: 1910-te

Smještaj: Petrie Museum of Egyptian Archaeology (London)

Datacija: Otprilike 3100. g. pr. Kr.

Literatura: Rice 2005, 33; Wengrow 2006, 198; Watrin 2007, 1, 27; Wengrow 2011, 102; Dreyer 2011, 132.

Natpis: ime kralja Narmer (?)

1.9

Stela

(slika 8)

Materijal: Vapnenac

Dimenzije: 28 X 17 cm

Mjesto nalaza: Abidos grob 117 oko Djetove „pogrebne palače“

Vrijeme nalaza: 1925.

Smještaj: Petrie Museum of Egyptian Archaeology (London)

Datacija: Prva dinastija, otprilike 2989-2941 g. pr. Kr.

Literatura: Wilkinson 1999, 92-93; Wengrow 2006, 185; Regulski 2010, 40; Martin 2011;PM.

Natpis: Ime i titula Hetepneba (mesar)

1.10

Posuda

(slika 15)

Materijal: Diorit (ili mogu biti od vapnenca, kalcita, itd)

Dimenzije: Visina 11cm, dijametar 24cm

Mjesto nalaza: Galerija B ispod Djoserove Stepenaste piramide (sekundarno)

Smještaj: Egyptian Museum (Kairo)

Datacija: Druga dinastija, između 2850. – 2760. g. pr. Kr.

Literatura: Wengrow 2006, 197-198; Regulski 2010, 44; Uranić i Šekrst 2014, 14; Wikipedia.

Natpis: Ime faraona i palača

1.11

Brojači

(slika 14)

Materijal: Glina

Dimenzije: Otprilike 2cm

Mjesto nalaza: Hramovi, unutar okruglih šupljih oмотnica ili nanizani na užе, Mezopotamija

Vrijeme nalaza: 20. stoljeće

Smještaj: Musée du Louvre (Paris), Royal Ontario Museum (Toronto), itd.

Datacija: Od 8. tis. pr. Kr. Do 4. tis. pr. Kr.

Literatura: Schmandt-Besserat 1989, 27, 39; Gnanadesikan 2009, 13; Osterman 2010, 29.

Natpis: Količina i vrsta robe, porijeklo, destinacija

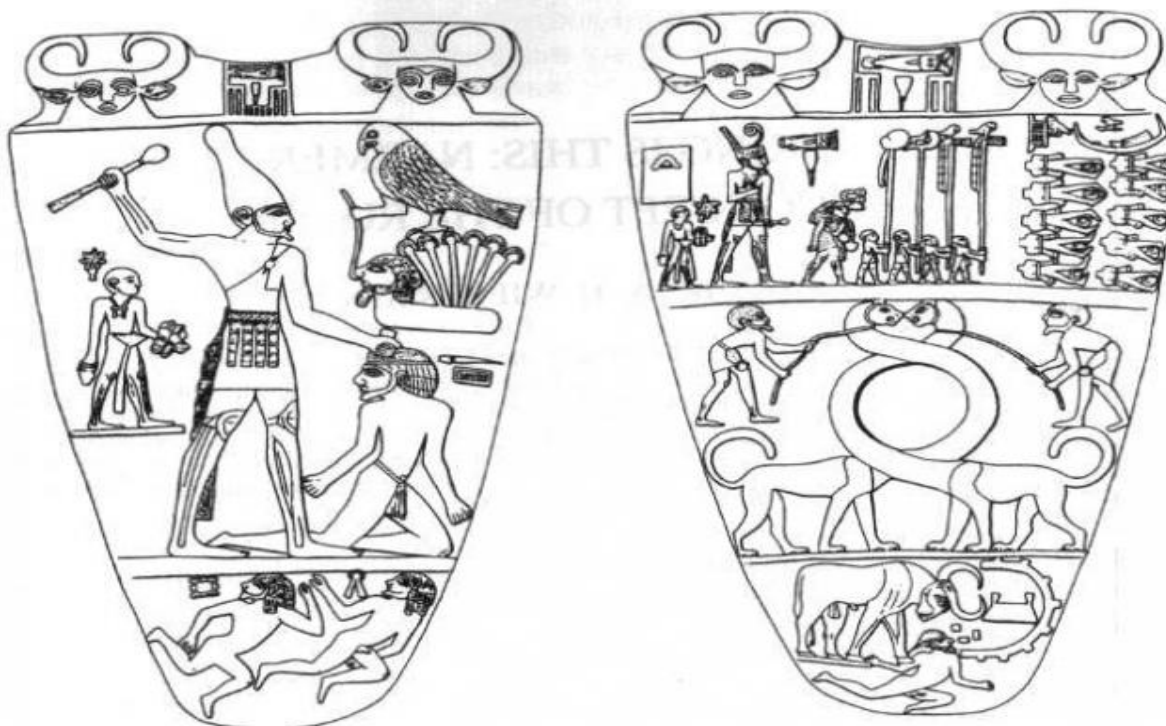
7. 2. Slike

Slika 1. Pločice iz grobnice U-j u Abidosu-početak pisma u Egiptu

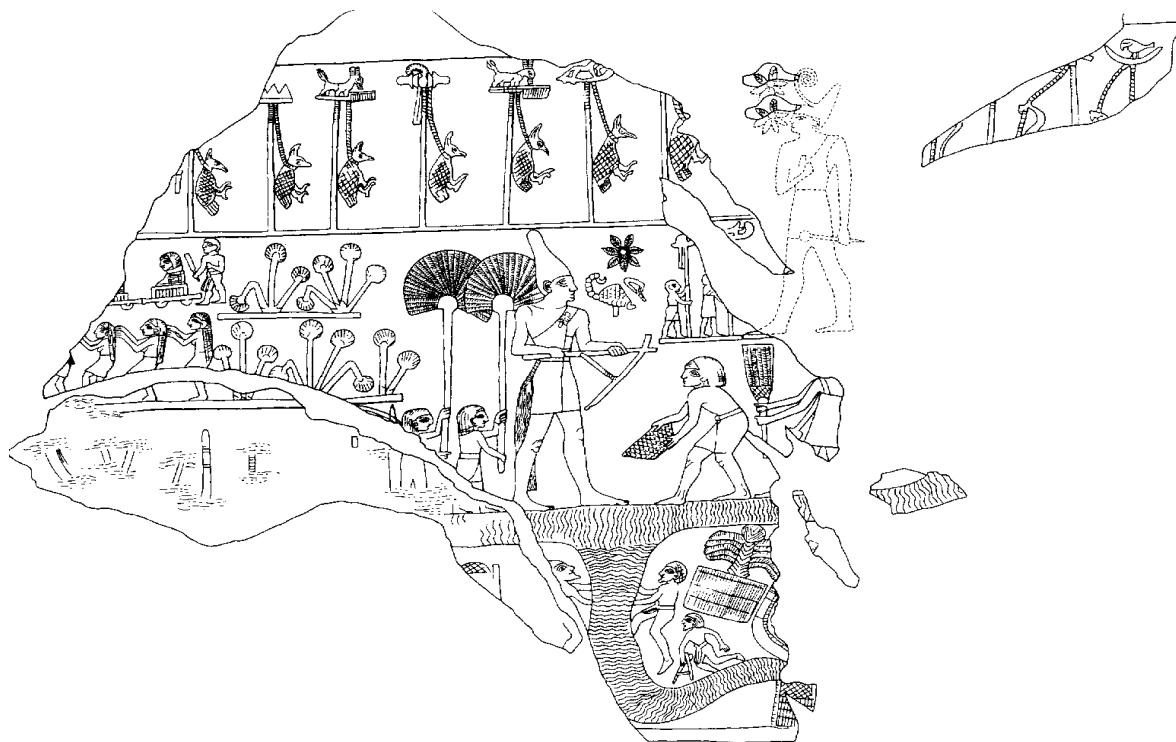

Slika 2. Gebel el-Arak nož-motivi moći su predstavljeni s životinjama poput bikova; ikonografija podsjeća na mezopotamske motive

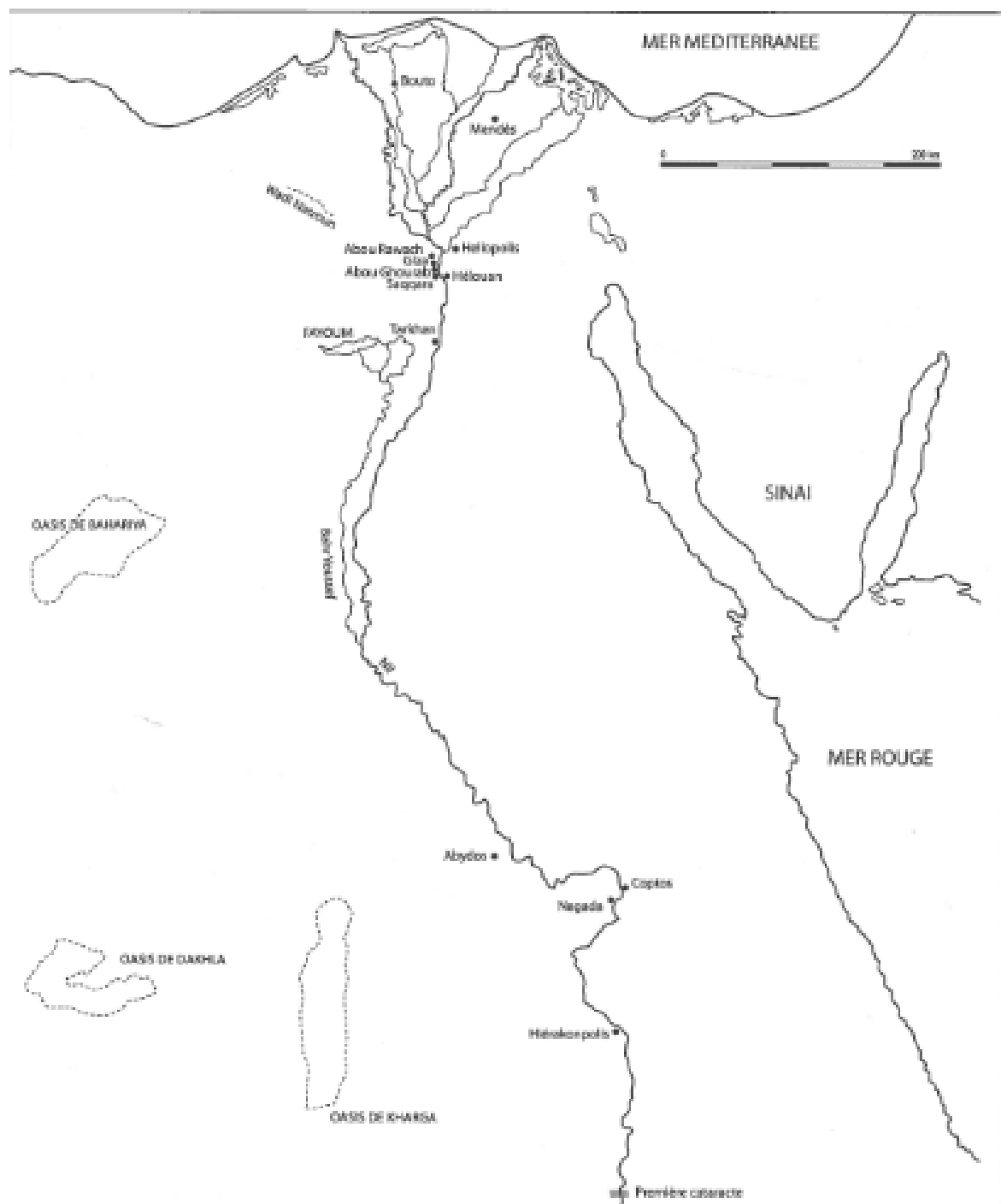

(c) Bill Leedham
www.autolykos.co.uk

Slika 3. Narmerova paleta-Narmerovo ime napisano je između bikovih glava u gornjem dijelu ploče s znakovima djetla i soma

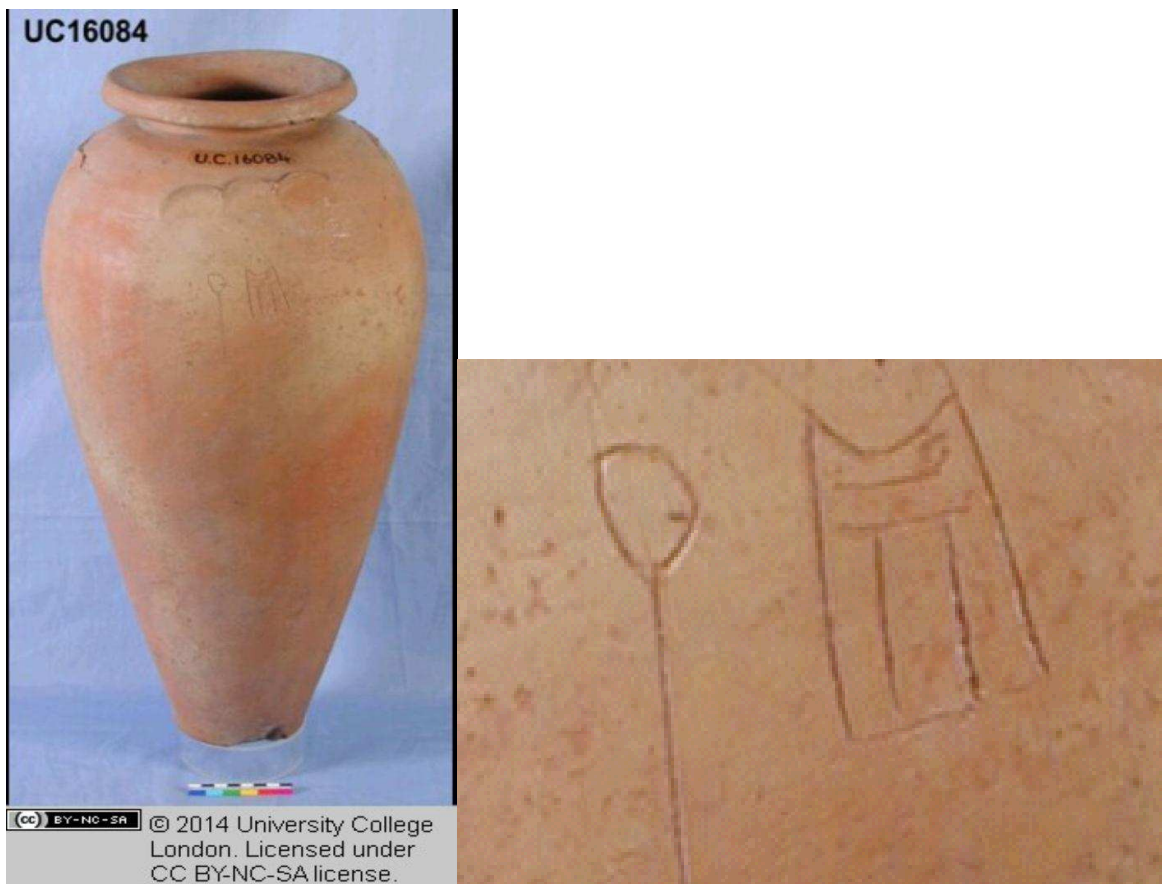
Slika 4. Žezlo „Škorpiona“-neki od najstarijih znakova koji slikovno sugeriraju svoje značenje

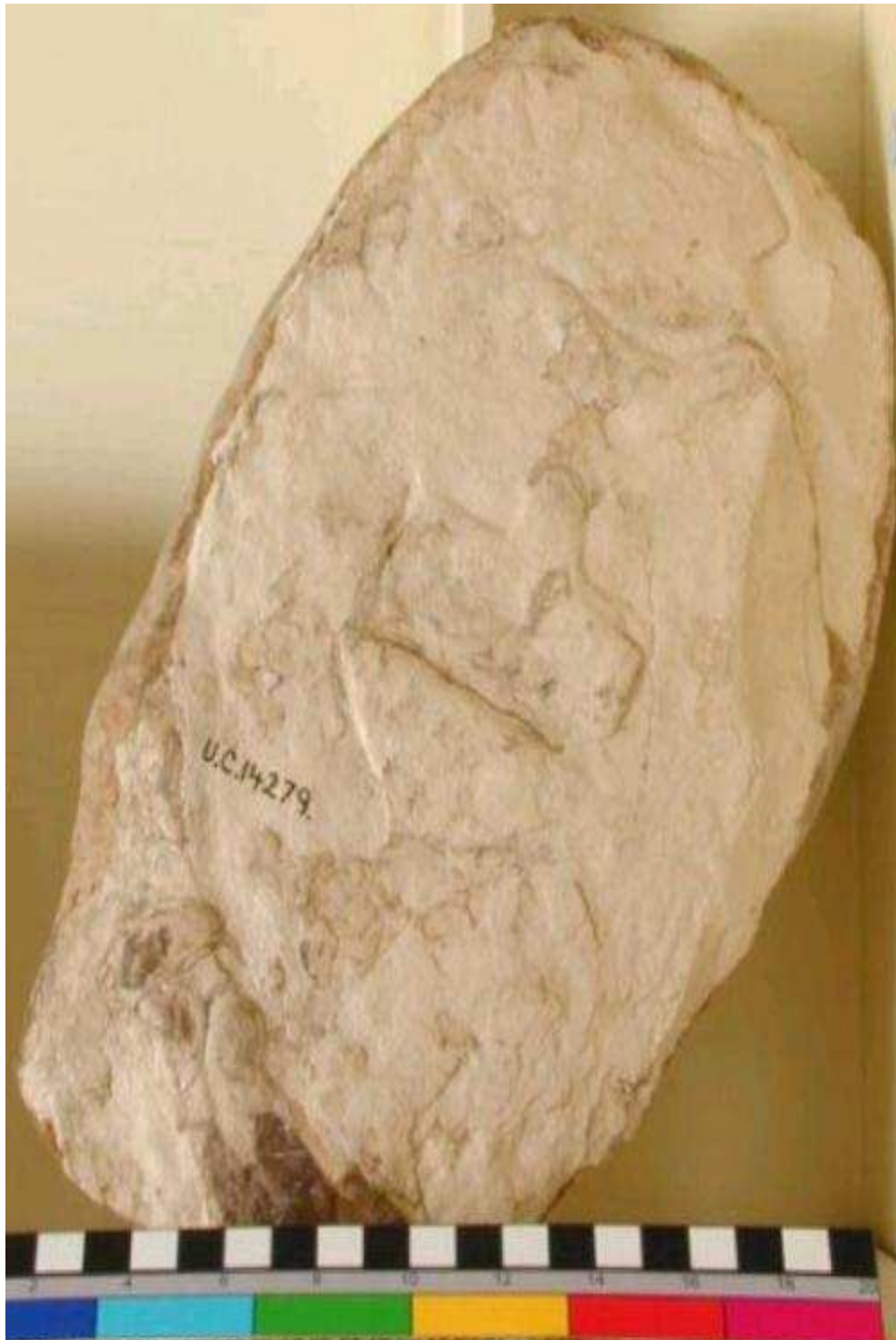
Slika 5. Karta ranodinastijskih naselja i nekropola u kojima su pronađeni predmeti s pismom

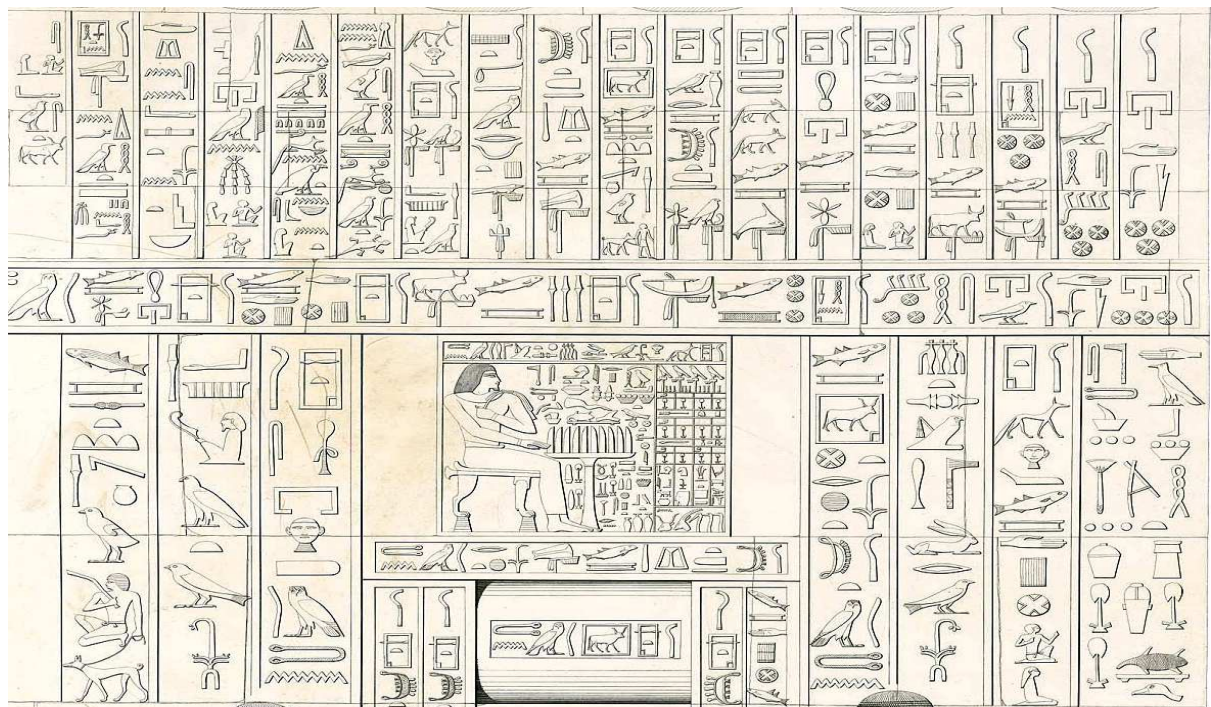
Slika 6. Cilindrični pečat iz ranodinastijskog razdoblja s hijeroglifima i sjedećom osobom

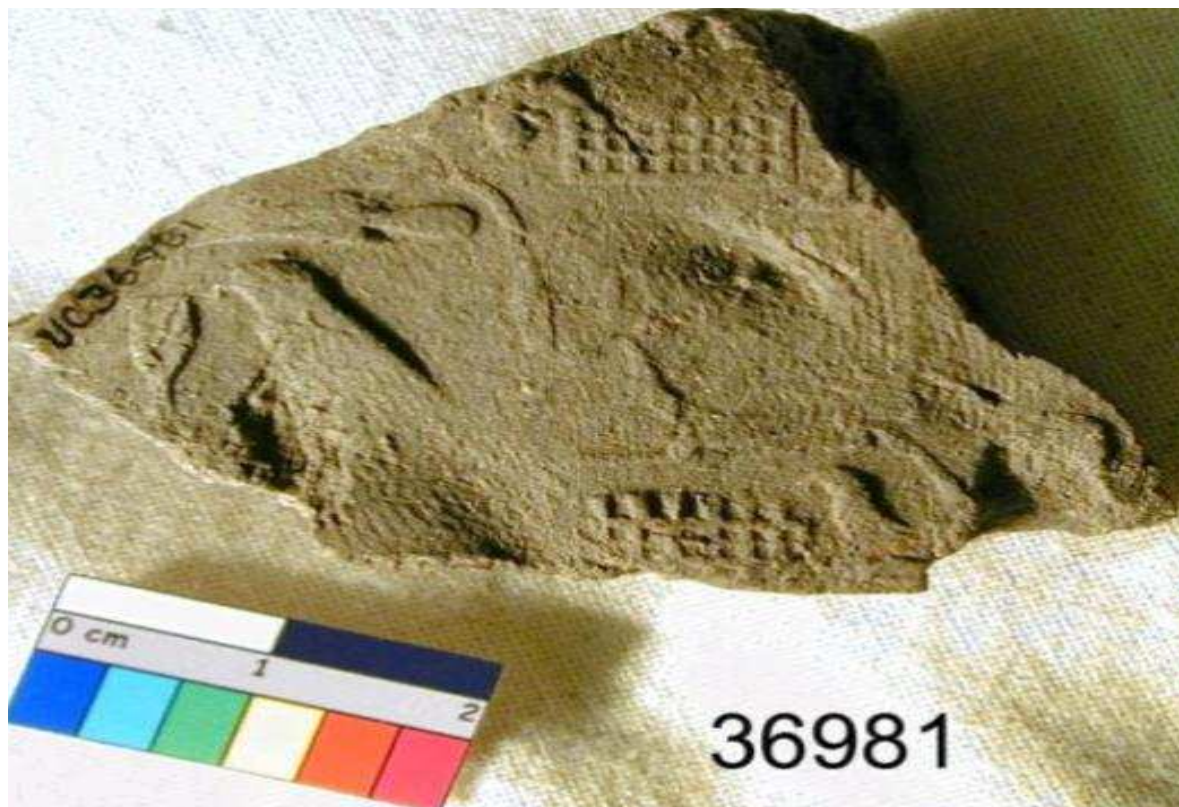
Slika 7. Keramička posuda s urezanim imenom najvjerojatnije kralja Narmera

Slika 8. Stela Hetepneba, mesara iz pomoćnog groba 117 „pogrebne palače“ kralja Djeta (1. dinastija)

Slika 9. Biografija u mastabi dužnosnika Metjena-jedan od prvih duljih tekstova u Starome Egiptu

Slika 10. UC36981 otisak pečata iz Abidos s imenima vladara Prve dinastije

Slika 11. Petroglif kralja Narmera na stijeni u Istočnoj pustinji: ime mu je skraćeno te je napisano samo sa somom

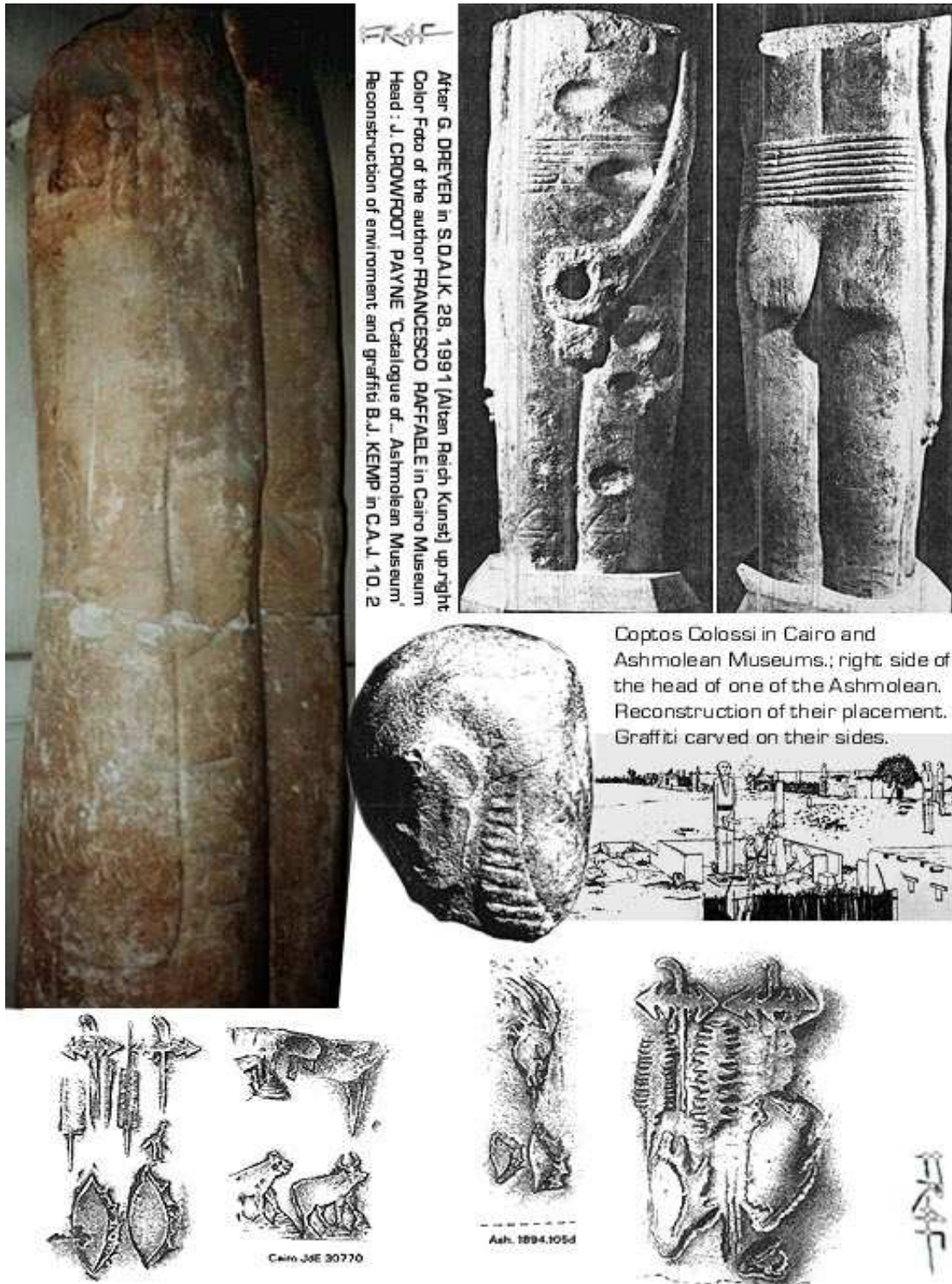
Slika 12. Dioritna posuda s imenom kralja Ninetjer i spomenom palače

Slika 13. Metalna sjekira s imenom Ka-Hetep iz groba 654 oko „pogrebne palače“ kralja Djera

Slika 14. Brojači za koje se smatra da su prethodili pismu u Mezopotamiji

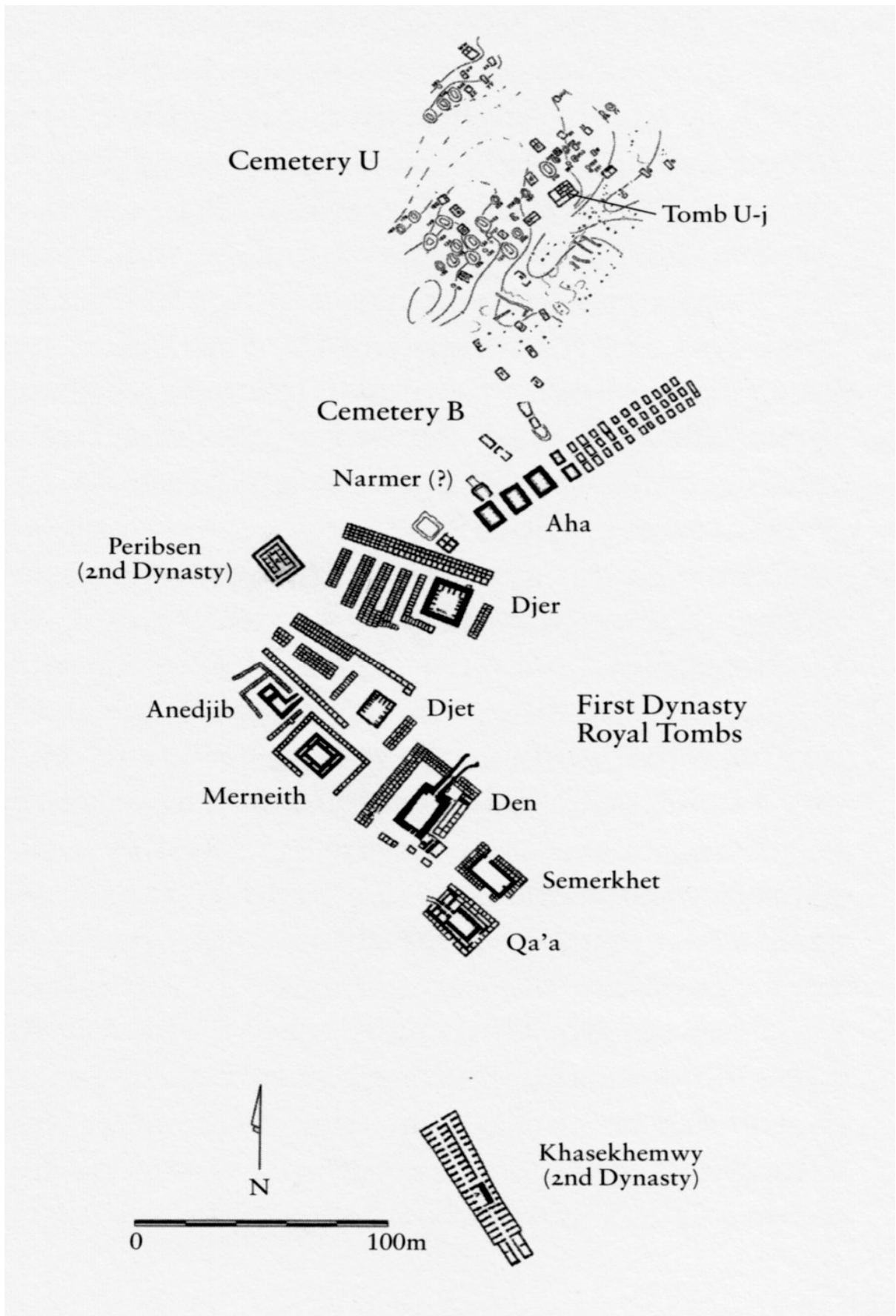
After G. DREYER in S.DALIK 28, 1991 (Alten Reich Kunst) upright
 Color Foto of the author FRANCESCO RAFFALE in Cairo Museum
 Head : J. CROWFOOT PAYNE 'Catalogue of ... Ashmolean Museum'
 Reconstruction of environment and graffiti B.J. KEMP in C.A.J. 10. 2

Coptos Colossi in Cairo and Ashmolean Museums.; right side of the head of one of the Ashmolean. Reconstruction of their placement. Graffiti carved on their sides.

Slika 15. Kolosi iz Kopta s znakovima vjerojatno bez glasovnih vrijednosti

Slika 16. Tekstovi piramida kralja Unasa-prvi s tekstovima te prirode

Slika. 17. Groblja Abida

7.3. Table

NAMJENA			
Vrsta predmeta	Svakodnevni predmeti	Predmeti iznimne namjene	Predmeti vrlo iznimne namjene
	Keramičke posude (UC16084): cilindrične, vinske	Palete (UC73070)	Kraljevske stele (JE34450)
	Poklopci (UC30059bb)	Oružje i oruđe (UC16175)	Etikete (UC16182)
	Ispisani komad kremena (UC27388)	Pečati i otisci (UC11716)	Monumentalni arhitektura s tekstovima (UC14540): Tekstovi piramida
	Etikete: drvo, slonovača, kost (Dreyer 1998)	Češalj (UC16076)	Palete (JE32169)
	Kamene posude (mekši i tvrdi kamen) (JE88322)	Privatne stele (UC14279)	Pečati i otisci (UC16077)
		Monumentalni arhitektura s tekstovima: biografije (Metjen ÄM1105)	Administrativni tekstovi na papirusu (UC32769)
		Ostalo: metal, slonovača, fajansa, kost (npr. UC16183)	Skulpture (JE 30770)
			Natpisi na stijenama (ins. QS03)

Tabla 1. Vrsta predmeta s natpisima s obzirom na sadržaj, oblik, funkciju te primjeri

Predmeti i materijal od kojeg su izrađeni	Način bilježenja natpisa

Etikete od drva	nacrtano
Etikete od kosti	urezano
Keramika	Urezivanje (kurzivno)
Posuda od vapnenca (i drugi mekši kamen)	Urezano, dulje traje
Posuda od kalcita (i drugi tvrdi kamen)	Nacrtano, kraće traje
Pečat drvo, kamen	Urezivanje
Otisak pečata – glina, keramika	Utiskivanje
Stele	Urezivanje, reljef

Tabla 2. Predmeti i materijal od kojeg su izrađeni te načini na koje su se natpisi bilježili

Lokaliteti	Noževi	Etikete	Žezla	Paleta	Natpisi na stijenama	Keramika	Stele	Pečati
Abid		+				+	+	+
Sakara		+				+	+	
Hierakonpolis			+	+		+	+	
Helwan		+				+	+	+
Abusir							+	
Naga ed-Deir						+		+
Istočna i Zapadna Pustinja					+			
Gornji Egipat	+			+		+		+
Donji Egipat						+		
Delta						+		
Fayum						+		

Tabla 3. Vrste predmeta s obzirom na društveni sloj kojemu je bio namijenjen te lokaliteti u kojima su pronađeni kronološki poredani (slika 5)

Predmet	Sadržaj
Keramičke posude	imena (kraljevska i privatna), mjesta, sadržaj, serekh, festivali
Kamene posude	Imena (kraljevska i privatna), mjesta, titule
Etikete	Imena kraljevska i privatna (od Djeta), mjesta, sadržaj, božanstva, serekh, festivali, institucije (od Dena), brojevi
Stele	Imena privatna i kraljevska, institucije
Pečati	Imena privatna i kraljevska, titule
Grobnice	Biografije, magijski i religiozni tekstovi (Staro kraljevstvo)
Natpisi na stijenama	Kraljevska imena

Tabla 4. Sadržaj natpisa